

May-June 2020

ISBN: 978-93-52050-22-2

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal**



ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਮਈ-ਜੂਨ 2020

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

**Multilingual Biannual
Social Sciences Peer Reviewed Journal**

ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ

ਮਈ-ਜੂਨ 2020

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:
ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼
ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ



ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)



ਸੰਦੇਸ਼



ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਸਾਰਥਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਿਹਿਤ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਸਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਾਰਜ ਭਵਿੱਖਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਕਰੇਗਾ।

ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ
ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ
ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)

ਸੰਦੇਸ਼

ਨਵ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਸੁਜਗ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਖੋਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਵੇਂ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ।



ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਗਿੱਲ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ
ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ (ਰਜਿ.)



ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਿਆ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸਰੂਪ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਬੇ ਹੇਠ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕੁਝ ਅਣਗੌਲੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸੂਝ ਦੇ ਪਸਾਰ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਰਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੁਝ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕਵੀ, ਕਲਾਕਾਰ ਹੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮੁਜਾਹਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰੀ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਦਿਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ ਨੇ ਇਸ ਮਾਣ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਵੇਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਬਣੇਗਾ।

‘ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ’ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰੀ ਦੀ ਧਰਤਿ ਵਿੱਚ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦਾ ਬੀਜ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਸਕੇ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਨਵੇਂ ਦਿਸਹੱਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਵਿੱਦਿਆ ਸਾਗਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਇਸ ਅੰਕ ਨੂੰ ਮੁੱਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਅੰਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਡਾ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਓਬਰਾਏ

ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਟਰੱਸਟੀ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ।

ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ

ਡਾ. ਰਾਜ ਬਹਾਦੁਰ

ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਹੈਲਥ ਸਾਇੰਸਿਜ਼,
ਫਰੀਦਕੋਟ।

ਡਾ. ਬੀ. ਐਸ. ਘੁੰਮਣ

ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ।

ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਡਾ. ਜੋਰਾ ਸਿੰਘ

ਚਾਂਸਲਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ।

ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ

ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਬਾਬਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਜਾਬ।

ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮੁਖੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਡਾ. ਲਖਵਿੰਦਰ ਜੌਹਲ

ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਮਾਹਰ।



ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ



ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ

ਮਾਹਰ ਸਮੀਖਿਆ ਪੈਨਲ

<p>ਪ੍ਰੋ. ਦਿਨੇਸ਼ ਆਰ. ਜਰੋਂਦੇ ਮੁਖੀ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਇੰਦਰਾ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ ਕਲੰਬ ਯਾਵਾਤਮਲ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਭਾਰਤ</p>	<p>ਡਾ. ਮਰਿਤੁੰਜੇ ਸ਼ਰਮਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਲਾ ਵਿਭਾਗ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਮਰਹਿਲ ਸ਼ਿਮਲਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਭਾਰਤ।</p>
<p>ਡਾ. ਪ੍ਰਭਲੀਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਵਿਭਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਫਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਸੁਜਾਤਾ ਸ਼ਰਮਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤਪਨ ਰਿਹੋਬਿਲੀਟੇਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੀਲੋਖੇੜੀ, ਕਰਨਾਲ, ਹਰਿਆਣਾ।</p>
<p>ਡਾ. ਜਮੀਰਪਾਲ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਸੈਂਟਰਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਉਮਾ ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਡਾ. ਮਨਮੀਤ ਕੌਰ ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਖੀ, ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਵਿਭਾਗ ਬਰੇਲੀ ਕਾਲਜ ਬਰੇਲੀ ਯੂ.ਪੀ</p>	<p>ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਫੈਕਲਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪੰਜਾਬ।</p>

<p>ਡਾ. ਰਾਜੇਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਮਦਾਨ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਮੁਖੀ, ਕਾਮਰਸ ਵਿਭਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਡਾ. ਪੁਸ਼ਪਮ ਨਾਰਾਇਣਨ ਲਲਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਮਿਥਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰ ਨਗਰ, ਦਰਭੰਗਾ ਬਿਹਾਰ।</p>
<p>ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ।</p>	<p>ਪ੍ਰੋ. ਮਨਜੀਤ ਧਾਰੀਵਾਲ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਮੇਹਰ ਚੰਦ ਕਾਲਜ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਭਨੂਪਲੀ, ਨੰਗਲ, ਪੰਜਾਬ।</p>
<p>ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ ਐਸੋਸਿਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਰੋਪੜ</p>	<p>ਡਾ. ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜੰਮੂ, ਭਾਰਤ।</p>

ਤਤਕਰਾ

1. ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ	ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਅਭਿਆਸਯੋਗਤਾ	05
2. ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ	ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ	11
3. ਪ੍ਰੋ. ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਗਰੇਵਾਲ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼	17
4. ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ	22
5. ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ	ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਮਹੱਤਵ	29
6. ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰਭਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ ਸੰਗੀਤ : ਤੱਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ	37
7. ਰਾਕੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ	ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ	44
8. ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ	ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ: ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਲੋੜ	48
9. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਸੰਵੇਦਨਾ : ‘ਬਿਰਖ ਅਰਜ ਕਰੇ’ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ	57
10. ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ	ਰਸਪਿੰਦਰ ਰਸਿਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰ	62
11. ਪ੍ਰੋ. ਦਿਨੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ	ਲੋਕ-ਗਾਥਾ “ਨਿੱਕੂ ਬੰਤੋ” ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ)	67
12. Prof. Manpreet kaur	Research Methodology	72
13. Sugandha Kohli Kaang	An Insight On Guru Nanak’s Sensibility On Women Issues-A Sociological Perspective	80

14. Kuntal Dutta,	The Flow Of Democracy In Buddhist Education System	88
15. Dr. Jyoti Sharma	Case Study Research In Music Education	93
16. Dr. Manmeet Kaur	Impact Of Globalisation On Indian Women	98
17. Dr. Rimplejeet Kaur (HOD) Dr. Sugandha Kohli Kaang	Female Work Participation In Punjab	102
18. Shelly Sood	Exploitation And Victimization of women in Indian Socio-Cultural Scenario-A Study of the Selected Plays of Vijay Tendulkar and Mahesh Dattani	108
19. Harleen Kaur	Societal, Traditional and Cultural Hegemony of Women Characters in the Select Short Stories of Amrita Pritam	117
20. Dr. Jagdev Kumar	Educational Policies Vis-À-Vis Bollywood Movies:Issues, Threats & Future	127
21. Manjeet Dhariwal (Asst.Prof)	Education & Buddhism	135
22. डॉ. गुरदयाल सिंह असि. प्रोफ़ेसर	राग विस्तार का आधार – 'बंदिश'	139
23. डॉ. लायका भाटिया असिस्टेंट प्रोफ़ेसर	गायनशैली में श्रीमद्भागवत का वैशिष्ट्य	143

ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਅਭਿਆਸਯੋਗਤਾ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ: ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਜੁਟਾ ਲਈ ਹੈ, ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਸਥਾਨ ਦੂਰੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਜੈ ਪਾ ਲਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਅੱਜ ਦਾ ਮਹਾਮਾਨਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਦਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮਨਫੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵੱਲ ਤਾਂ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਇਹ ਮੰਜਰ ਉਸ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਮਿਥ ਲਈ ਬੈਠਾ, ਨਿਊਕਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਨੈਨੋ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਗ਼ੈਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਧਕੇਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਜ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਵਟ ਗਈ, ਜੋ ਸਵੈਚਾਲਕ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਮਕੈਨੀਕੀ ਵਿਚਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਦਾ ਮਹਾਮਾਨਵ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮਸ਼ੀਨੀ ਬਣਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੌੜ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਤਕਨੀਕ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਸਿਰਫ ਵਪਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਜਣਨ ਤਕਨੀਕ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨਸਲ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਮਨਚਾਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਮਿਥਦੀ ਹੈ। ਭਾਵਨਾ ਰਹਿਤ ਕਲੋਨ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਸੰਚਾਰ ਤਕਨੀਕ, ਜੋ ਮਸ਼ੀਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਗ਼ੈਰ ਰਵਾਇਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ਾਵੇਦ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕਲਾ ਅੱਜ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਤਾਜ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਜੋ ਸਾਧਾਰਨ ਫੁਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੁੱਲ ਅਨੇਕਤਾ ਰੱਬ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰਮਹਸਤੀ ਦੀ ਟੇਕ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਏਕਤਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ, ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਆਸ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਦਬ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਬਿਆਨਿਆ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਐਸੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਨਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਪਤਨ ਮਈ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮਾਨਵ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਖੋ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਚਿਆ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਚਿਆਰੇ ਦੇ ਕਾਵਿ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਲਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਚਾਰ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅੱਡਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਵਜੋਂ ਵੀ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ ਵਾਲੇ (Universal) ਹਨ ਭਾਵ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹਰ ਬਾਸ਼ਿੰਦਾ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਹਾਮੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬੀਤੇ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੂਝ ਸਿਆਣਪ ਵਿੱਚ ਭਾਈਵਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਚੇਤੰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ 'ਹਸਤੀ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜੋ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ।'¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਬਨਾਉਟੀਪਣ ਨੂੰ ਕਿਆਸ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਨਸਾਨੀ ਭਉ ਤੇ ਡਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ, ਜੋ ਕਾਲ, ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਦਰਜ ਹੋਣਗੇ। ਸਾਰੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਿਰਭਉਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ 'ਜਪੁਜੀ' ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਜਿੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲ ਪੂੰਜੀ ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੋ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਹਨ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ। ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ ਗੁਰੂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਪਾਰਸ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਲੋੜ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਅਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ, ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਵੱਡੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀ ਵੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਤੱਕ ਅਪੜਨ ਲਈ ਕਠਿਨਾਈ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਹੁ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਡਲ ਲਈ 'ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਚ-ਨੀਚ, ਜਾਤ-ਵਰਣ, ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ

ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਅਵਾਮ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪ ਸੰਗਤ, ਪੰਗਤ ਤੇ ਲੰਗਰ ਬਣਿਆ। ਸੰਗਤ ਮਿਲਵਰਤਨ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ, ਰੰਕ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਜਾਤਪਾਤ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੈ, ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਾਵਨ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਪੰਗਤ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਮਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਜੋ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਲੰਗਰ' ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਉੱਥੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਤੇ ਭ੍ਰਾਤਰੀਅਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਹੈ ਅੱਗੋਂ ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹਿ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ 'ਸੇਵਾ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 'ਸੇਵਾ' ਸਿਰਫ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਚ-ਨੀਚ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਚ ਸਦਾਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਰੰਗ, ਰੂਪ, ਨਸਲ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਲਿੰਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਮੌਰਤਾ ਦਾ ਵਾਹਨ ਸਤਿ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਮਰਦ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਥਾਹ ਉੱਨਤੀ ਵੀ ਇਹ ਬਰਾਬਰੀ ਕਾਇਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਅੱਜ ਵੀ ਔਰਤ ਸੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਇੱਕ ਸਭਿਅ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇੱਕ ਉੱਅਕਾਰ' ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇੱਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, 'ਪੰਗਤ' ਵਿੱਚ 'ਲੰਗਰ' ਛਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੀਰਤਨ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਰਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਲਈ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਕੌਮ ਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ। 'The Encyclopaedia fo Sikhism' ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਰਜ ਹੈ:

'ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਹਾਰਕ ਤੇ ਬੌਧਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਰਦ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਮਰਦ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ।'²

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਸਵੈ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ ਵੱਲ ਲਾਇਆ। ਇਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦੂਰਗਾਮੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਉੱਨਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੱਲ ਲਿਜਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ।

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਦੋ ਮੁੱਖ ਮਾਡਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲੋਂ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ ਹੈ, ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗੌਰਵ ਬਹਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀ ਦਾ ਉਸਦੀ

ਕਿਰਤ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਸਰੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਮਾਏ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਮਾਇਆ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪ ਰਾਜ ਸਤਾ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ (ਪੂੰਜੀਵਾਦ) ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਹੱਕ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲੋਂ ਝੂਠੀ ਅਤੇ ਕੱਚੀ ਕਮਾਈ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੱਚੀ ਅਤੇ ਪਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਤੇ ਡਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਝੂਠ ਇਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਤਮਕ ਉਰਜਾ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਮਨੁੱਖ ਉਦਾਸੀਨ ਅਤੇ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਾਮ ਪ੍ਰੀਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੁੰਨੇ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਹੁਣੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਚੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਅਜਿਹੇ ਉਪਭੋਗੀ ਮਨੁੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੋਕੀ ਮੰਡੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ 'ਕਮਾਉਣ' ਅਤੇ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਲਤਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਲਈ ਹੀ ਦੌਲਤਾਂ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਜਾਂ ਬੇਲੋੜਾ ਖਾਣ ਲਈ ਹੀ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਣਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਫਿਟੁ ਇਵੇਹਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਤੁ ਖਾਇ ਵਧਾਇਆ ਪੇਟੁ ॥

ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਨਾਮ ਵਿਣੁ ਸਭੇ ਦੁਸਮਨੁ ਹੇਤੁ ॥⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਉਸਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਨਾਲੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਕੇਵਲ ਆਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਜਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਭ ਕਿਰਤ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਹੱਥੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਮੰਗਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਗਿਆਨ ਵਿਹੁਣਾ ਗਾਵੈ ਗੀਤ ॥ ਭੁਖੇ ਮੁੱਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ ॥
 ਮਖਟੂ ਹੋਇ ਕੈ ਕੰਨ ਪੜਾਏ ॥ ਫਕਰੁ ਕਰੇ ਹੋਰੁ ਜਾਤਿ ਗਵਾਏ ॥
 ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ ॥ ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ ॥
 ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਰਤ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਉੱਦਮੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਖੁਦ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉੱਦਮੀ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸ੍ਰੋਤ (Human resource) ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਨੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਦਮੀ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਉਦਮ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਮਾਵਦਿਆਂ ਸੁਖ ਭੁੰਚ ॥⁶

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਥ, ਜੋਗੀਆਂ, ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਹੱਸਣ ਖੇਡਣ ਤੇ ਪਾਬੰਦਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭੇਟਿਐ ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਜੁਗਤਿ ॥

ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਪਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ ॥⁷

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਚੜ੍ਹਤ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੋਚ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁਣ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਜੋ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਆਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ ਮਾਡਲ ਤੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਭਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਂ ਚੈਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਅਸੀਮ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਾਨੂੰ ਪੱਥਰ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।'⁸

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਸ਼ਾਂਤੀ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਬੇ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਹਿੰਸਾ ਹੰਕਾਰ, ਤਣਾਉ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਾ-ਇਲਾਜ਼ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਜੋਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਕੋਲ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੁਣ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਨਾਰੀਵਾਦ, ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ-ਇੱਜ਼ਤ ਦੇਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸੋਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਭਿਆਸਯੋਗਤਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969, ਪੰਨਾ 120।

2. Harbans Singh (Ed.) The Encyclopediadia fo Sikhism, Punjabi University Ptiala, 1996, p. 442.
3. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਵਿਸਮਾਦੀ ਪੁੰਜੀ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2010, ਪੰਨਾ 17
4. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 790.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1245.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 522.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 522.
8. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ ਕੇ ਚੋਲੇ ਰੱਤੜੇ, (ਅਨੁ:) ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1981. ਪੰਨਾ 6.

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ

ਡਾ. ਹਰਜਸ ਕੌਰ

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ,
ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੋਪੜ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰੋਸਾਏ ਸਮੂਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਸੰਜੁਗਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਅਮੁੱਲ, ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਲੇਸ਼ਾਂ, ਦੁੱਖਾਂ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਜਮਕਾਲ, ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੈਕੁੰਠ ਭਾਵ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਂ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਰੱਬ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ, ਅਭੇਦਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਕੀਰਤਨ ਚਉਕੀਆਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਸਿੱਖ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ, ਰੁੱਤਾਂ, ਰਾਗਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਤੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਥਲੇ ਪੇਪਰ ਅਧੀਨ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਨੇਕ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗਾਇਨ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਧਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਜੋ ਲੋਕ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਤ ਧੁਨਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ, ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਕਈ ਕੀਰਤਨ ਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਿਲਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਣੀ ਗਾਇਨ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਧੀਨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ, ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਇਸਨੇ ਜਾਲ ਇਤਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਕਿ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਨ

ਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਕ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਜਾਂ ਰਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਾਰ ਭੇਟਾ ਲੈ ਕੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਸੋਆਂ ਪੁੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਧੀਰਜ ਦੀ ਮੂਰਤ ਨੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਉਮਾਹ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਰਸਦ, ਸਮਾਨ ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਕਾਰਨ ਲੰਗਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮਸਤਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਮਦਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਤੇ ਖਰਚ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਦੂਣਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਜੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੰਗਾਲੀ ਪਾਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉੱਚਾ-ਨੀਵਾਂ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਆਖ ਗਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਨਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾ ਆਖੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿ ਸੀ ਤੇ ਚੁੱਕ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦ ਹੋਰ ਕੁਝੋਲ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਨਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਇਵ ਕਹਿ ਸਤਿਗੁਰ ਆਦਿ ਕਰ ਥਲ ਧੜੇ ਸੁਹਾਏ। ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਇਕੱਠੀ ਭਈ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਏ।

ਸਿਖਨਿ ਕੇ ਆਇਸ਼ ਦਈ ਤੁਮ ਰਾਗ ਸੁਨਾਵਹੁ। ਗਾਵਹੁ ਸ਼ਬਦ ਸੁ ਤਾਨ ਜੁਤਿ ਵਿਦਿਯਾਇਹੁ ਪਾਵਹੁ।

ਗਗਯੇ ਦੁਤਾਰਾ ਸਿੱਖ ਨਿਹ, ਕਿ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ। ਹੁਇ ਨਿਸੰਕ ਗਾਵਿਨ ਲਗੇ, ਸਭ ਭਏ ਅਜਾਬੀ।

ਬਚਨ ਮਾਨਿ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਿਦਿਆ ਸਭ ਪਾਈ। ਜਾਨਿਤਿ ਹੁਤੇ ਨ ਰਾਗ ਕੇ ਗਾਵਹਿ ਬਿਸਮਾਈ।

ਸੁਨ ਸਿਖਿਨਿ ਕੇ ਰਾਗ ਕੇ ਗੁਰ ਭਏ ਪ੍ਰਸੰਨ। ਬਰ ਦੀਨ ਤੁਮ ਪ੍ਰੇਮ ਜੁਤ ਹਮਰੇ ਬਚ ਮੰਨ।

ਅਬ ਤੇ ਬਿਦਯਾ ਰਾਗ ਕੀ ਸਿਖਨ ਮਹਿ ਆਈ। ਗਾਵਹਿ ਸੁਨਹਿ ਪ੍ਰੀਤ ਧਰ ਲੈ ਸੁਭ ਗਤਿ ਪਾਈ।

ਇਸ ਤੇ ਅਸਿੱਖਿਅਕ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਜੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਕਸਬੀ ਲੋਕ ਯਾਨਿ ਸੁਸਿਖਿਅਕ ਲੋਕ ਅਤੇ ਅਸਿਖਿਅਕ ਸਾਧਾਰਣ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ (ਸ਼ਾਸਤਰੀ + ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ) ਦੋਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਚੌਕੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਤੋਂ ਚੌਕੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਧੁਨੀਆਂ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਚੌਕੀ ਸਾਹਿਬ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਡਰੋਲੀ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਸਾਂਈ ਦਾਸ ਤੇ ਬੀਬੀ ਰਾਮ ਬਾਈ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ ਲਈ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਟਿਕ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀਦਾਰ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਧੁਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਰਤਨ ਚਲਾਇਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੌਕੀ ਪਰੰਪਰਾ 'ਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ' ਨਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਟਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਉਨੀਂ ਵਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੋਹਰੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਪੰਕਤੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁੱਝ ਕੁ ਦੂਰੀ ਤੇ ਆ ਰਹੀ ਸੰਗਤ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀਆਂ

ਹਨ। 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੌਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਅੰਕਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਸੰਧਿਆ ਮਹਿ ਸੋਦਰੁ ਪਾਠ ਕਰਕੈ॥ ਭੋਗ ਪਰੇ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਧਰਕੈ॥
ਕਰ ਬੰਦਹਿ ਬੰਦਨ ਕਰ ਆਛੈ॥ ਬਹੁਰ ਚਲਹਿ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਪਾਛੈ॥ 29॥
ਬੜੀ ਪ੍ਰਦੱਛਨਾ ਸਰ ਕੀ ਦੇਹਿ॥ ਪੋਰ ਦਰਸਨੀ ਦਰਸਨ ਲੇਹਿ॥
ਅੰਤਰ ਕੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰੈ॥ ਨਿੰਮਰੀ ਹੋਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਧਰੇ॥ 30॥
ਭਾਈ ਬ੍ਰਿਧ ਸਭ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਾਸ॥ ਗਾਵਤ ਚੌਕੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼॥
ਸਨੇ ਸਨੇ ਪ੍ਰਦੱਛਨ ਦੇਤੇ॥ ਸ਼ਬਦ ਪੜਤ ਸਮਝਤ ਸੁਖ ਲੇਤੇ॥ 31॥
ਦੇਖਤ ਭਹੈ ਪ੍ਰਸੰਨ ਬਲੰਦ॥ ਬੰਦਤ ਭਏ ਸ੍ਰੀ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ॥
ਪੰਨ ਬ੍ਰਿਧ ਭਾਈ ਸੁਭ ਰੀਤ॥ ਕਰੀ ਸੁਧਾਰਸਰ ਪਰ ਧਰਿ ਪ੍ਰੀਤ॥ 32॥

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਨੀਂ ਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੌਕੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਛੇ ਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦੀ ਚੌਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨੀਂ ਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਚੌਕੀ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੀ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਛੇ ਵਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਲੋਕ ਅੰਗ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਚੌਕੀ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਸੰਧਿਆ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਇਕ ਆਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਆਨੰਦਮਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਰ ਕਿਸੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਟਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਲਈ ਬੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਸ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਚੌਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੀ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਹੈ।

ਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਲੜਕੇ ਵਾਲੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਲੜਕੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਿਲਣੀ ਸਮੇਂ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ 'ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ ਸਾਚੈ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਏ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਰਸਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਰਸਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੱਲੋਂ 'ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਅਤੇ ਫਿਰ 'ਤੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਤੇ ਨਾਹੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਦਾ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਵੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੁਖਆਸਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ 'ਸੋਹਿਲਾ' ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਹਿਲਾ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸ਼ਬਦ 'ਕਰਉ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣਹੁ ਮੇਰੇ ਮੀਤਾ' ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੁਖਆਸਨ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ 'ਜਿਥੈ ਜਾਇ ਬਹੈ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ' ਛੰਤ ਦਾ

ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਚਲਦੇ-ਚਲਦੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਟਕਸਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀਨਾ ਬ ਸੀਨਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਲੋਕ ਅੰਗ ਵਿਹਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਢੋਲਕੀ, ਛੈਣੇ, ਚਿਮਟਾ ਅਤੇ ਖੜਤਾਲ ਆਦਿ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਗਾਇਕ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤੁਕ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੰਗਤ ਭਾਵ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਸਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਨ ਭਾਵ ਗੁਰਪੁਰਬ ਅਤੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਗਮਾਂ ਉੱਤੇ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਮੌਕੇ ਮੇਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਜਿੱਥੇ ਆਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀ ਜਿਸਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀਆਂ ਗੁਰਪੁਰਬ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਲਈ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ (ਢੋਲਕੀ, ਛੈਣੇ, ਚਿਮਟਾ, ਖੜਤਾਲਾਂ) ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤਾਂਘ, ਮਿਲਾਪ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਖਆਸਨ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਅੰਗ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸ਼ਬਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਟਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਾਅ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜ ਤੱਕ ਮੋਹਰੀ ਕੀਰਤਨੀਏਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤੁਕ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਉਸੇ ਹੀ ਤੁਕ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਨੰਦਮਈ ਮਾਹੌਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸਤਰੀ ਸਤਸੰਗ ਸਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ, ਢੋਲਕੀ, ਛੈਣੇ, ਚਿਮਟਾ, ਖੜਤਾਲਾਂ ਆਦਿ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵੱਡਮੁਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਵਿਹਾਰਕ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕਿਰਿਆਤਮਕਤਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਮਹਾਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ/ਮਹਾਤਮਾ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਸਾਜ਼ ਆਪ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਢੋਲਕੀ, ਚਿਮਟਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਰੂਪ ਢੋਲਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਮ ਢੋਲਕੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਅਤਿ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਤਿੰਨ

ਢੋਲਕੀਆਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅੱਠ ਨੌਂ ਚਿਮਟਿਆਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੰਤ/ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਦੋਂ ਚਿਮਟੇ ਉਪਰ ਉਠਾ ਕੇ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਿਮਟਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਚੇ ਕਰ ਕੇ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੈਅ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਮਟਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਪਰ ਉਠਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਾ ਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਬਤ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੇ ਸੰਤ/ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਧੁਨ ਦਾ ਵਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼ਾਨ/ਲਹਿਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੁਨ ਵਜਾਉਣ ਸਮੇਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਫੱਟੀ ਚੁੱਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੀਨ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਦੀ ਕੰਘੀ ਤੋਂ ਸ ਸਵਰ ਨੂੰ ਉਠਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ ਸਵਰ ਤਾਨਪੁਰੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਨ ਰੂਪੀ ਧੁਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਦਨਮਈ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਧੁਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਜਾਂ ਲੋਕ ਟੇਕ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤੁਕ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਬਾਅਦ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਵੀਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤੁਕ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਬੀਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸੇ ਤੁਕ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ/ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਢੁੱਕਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਬਾਰੇ ਕਥਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਵੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੈਲੀ / ਢੰਗ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੰਠ, ਅਤੇ ਢੁਕਵੀਆਂ ਲੋਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਕੱਲ ਲੋਕ ਟੇਕ / ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਪੰਥਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੱਡਰੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਭਾਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੱਡਰੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀ-ਬੋਰਡ, ਤਬਲਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਾਜ਼ ਢੱਡ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਢੱਡਰੀਆਂ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ।

ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ : ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਦੇ ਬਾਨੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਅਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ/ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤੁਕ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਿੱਛੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਤਬਲਾ, ਛੈਣੇ ਅਤੇ ਖੜਤਾਲਾਂ ਸਾਜ਼ ਵਜਾ ਕੇ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਈ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਰਾਜੂ ਵੀਰ ਜੀ) ਆਪ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਛੈਣੇ ਅਤੇ ਖੜਤਾਲਾਂ ਵਜਾ ਕੇ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਵੀ ਸਾਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ ਜੱਥੇ ਵਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਗਾਇਨ ਖੁਦ ਆਪ ਚਿਮਟਾ ਵਜਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਛੈਣੇ ਅਤੇ ਖੜਤਾਲਾਂ ਵਜਾ ਕੇ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਜ਼ ਭਾਵੇਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ, ਤਬਲਾ ਜਾਂ ਚਿਮਟਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ / ਢੰਗ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਹਰਮੋਨੀਅਮ, ਤਬਲਾ, ਛੈਣੇ ਅਤੇ ਖੜਤਾਲਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੀਰਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਦੌਰਾਨ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਭਾਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਦਰੁੱਤ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਅਖੰਡ ਜਾਪ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥਿਆਂ ਵਲੋਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਵੱਲੋਂ ਰੈਣ ਸਬਾਈ ਭਾਵ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੈਣ ਸਬਾਈ ਕੀਰਤਨ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਰੈਣ ਸਬਾਈ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਇਕ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੋ ਜਾਂ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਰਣ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਣੀ ਕੰਠ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ/ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਅਖੰਡ ਧੁਨੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਹੌਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੌਂਕੜੀ ਲਗਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕਿਵੇਂ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਥੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਜੋਕੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਧਨੀ, ਜੋ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਨਪੁਰੀ, ਭਾਈ ਅਨੰਤਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖੰਨੇ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਾਲੇ, ਡਾ. ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਲਵਾੜੇ ਵਾਲੇ (ਦੂਲਾ ਵੀਰ ਜੀ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਮ ਹਨ।

ਅੰਤ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਵਾਉਣ ਹਿਤ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤਕ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਪਦ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਕਲਿਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪੀਐ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ ॥ ਆਪਿ ਤਰੈ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਤਾਰੇ ਹਰਿ ਦਰਗਹ ਪਤਿ ਸਿਉ ਜਾਇਦਾ ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1075)
2. ਕੀਰਤਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ॥ ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 893)
3. ਜੋ ਜਨੁ ਕਰੈ ਕੀਰਤਨੁ ਗੋਪਾਲ ॥ ਤਿਸੁ ਕਉ ਪੋਹਿ ਨ ਸਕੈ ਜਮਕਾਲੁ ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 867), ਗੁਣ ਗੋਵਿੰਦ ਗਾਵਹੁ ਸਭਿ ਹਰਿ ਜਨ ਰਾਗ ਰਤਨ ਰਸਨਾ ਆਲਾਪ ॥ ਕੋਟਿ ਜਨਮ ਕੀ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਨਿਵਰੀ ਰਾਮ ਰਸਾਇਣਿ ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਪ ॥ 1 (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 821)
4. ਸਰਬ ਬੈਕੁੰਠ ਮੁਕਤਿ ਮੋਖ ਪਾਏ ॥ ਏਕ ਨਿਮਖ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਏ ॥¹ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 290)
5. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ), ਪਰਤਖਿ ਹਰਿ (ਜੀਵਨੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ), ਪੰਨਾ, 46-47
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੋਥੀ 9, ਪੰਨਾ 2101
7. ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਚੌਕੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ, ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1938

8. **19 ਵਾਰੀਆਂ** (ਪਹਿਲੀ ਚੌਕੀ ਸਾਹਿਬ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ,ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ,
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ,ਪੰਨਾ, 1-2
9. **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਪੰਨਾ 764
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1429
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1429
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 450

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼

ਪ੍ਰੋ. ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਗਰੇਵਾਲ

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ

ਤੁਰਾਂ ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਆਪੋਧਾਪੀ, ਬੇਚੈਨੀ, ਅਸੰਤੋਸ਼, ਇੱਕਲਾਪਨ ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਲੋਬਲਾਇਜ਼ੇਸ਼ਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਵੀ ਛੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੋਚ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਨੈਤਿਕ ਘਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰੋਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਜਦੋਂ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਬਲਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਤੀਵਾਦ, ਵਰਣਭੇਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਲਖਣ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੱਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰਸਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰੇ, ਯੁਧਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਆਪਦਾ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਂ ਕੋਵਿਡ ਵਰਗੇ ਵਾਇਰਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ) ਤੋਂ ਬਚਣ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਮਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹਰ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸੰਕਟ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਆਪਦਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਨੇਕੀ-ਬਦੀ, ਸਹੀ-ਗਲਤ, ਧਰਮ-ਅਧਰਮ, ਸੱਚ-ਝੂਠ, ਪਾਪ-ਪੁੰਨ, ਨਿਆਂ-ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਠਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਠਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਯੁਗਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਹਾਈ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹਨ।

ਅਖਲਾਕ ਹੁਸੈਨ ਦਿਹਲਵੀ ‘ਖੋਜ ਦਰਪਣ’ ਦੇ ਜਨਵਰੀ 1986 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਵੱਡਮੁਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੈਕੂਲਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਨਿਜੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਵੱਡਮੁਲੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਮਸਤੀ ਦਾ ਸਰੂਰ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ, ਧਰਮਾਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਹ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹਾਂ।

ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੱਜੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਿਰੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੱਖੋਂ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕਤਰ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ-ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਭਗ 35 ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵੱਖੋਂ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤੀਆਂ ਵਰਣਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਦਬੰਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਇੱਕ ਧਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਸਨ। ਇਹ ਬਾਣੀਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਿਨਾ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕਤਰ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿਰੋਅਣਾ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਰਬਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਸ਼ੋਭ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲੂ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਨਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਵੇ।

‘ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੋ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ’ ਵਰਗੇ ਮਹਾਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਬਾਣੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ, ਅਸੰਤੋਸ਼, ਬੇਗਾਨਗੀ, ਇੱਕਲਾਪਨ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਜੋਕੀ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤੱਵ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਚੁਨੌਤੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਲਈ ਸਰਬਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

‘ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਗੁਰ ਹਾਣੀ’ ਦਾ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਦਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤੱਵ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੰਸਾਰਿਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਦਬੰਦੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਘਰ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੈ। ਸੁਆਰਥ, ਆਪੋਧਾਪੀ, ਧੋਖਾਧੜੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼

ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਯੁਧਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕਹਾ ਤੇ ਆਏ ਕਿਨਿ ਏਹ ਰਾਹ ਚਲਾਈ
ਦਿਲ ਮਹਿ ਸੋਚਿ ਬਿਚਾਰਿ ਕਵਾਦੇ ਭਿਸਤ ਦੋਜਕ ਕਿਨਿ ਪਾਈ।

ਜਾਤੀਵਾਦ, ਫਿਰਕਾਵਾਦ, ਧਰਮਵਾਦ, ਕੱਟੜਵਾਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹਰ ਤੁੱਕ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿਰੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਧਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਦਸਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਦਾ ਭੇਦ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਭ ਜੀਵ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹਨ ਤਾਂ ਕੌਣ ਚੰਗਾ ਤੇ ਕੌਣ ਮਾੜਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ,
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ।।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਛੇੜਛਾੜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਗੋਬਿੰਦ, ਹਰਿ, ਰਾਮ, ਠਾਕੁਰ, ਗੋਸਾਈਂ, ਗੋਪਾਲ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਰਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਆਡਬੰਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਪੁਣੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਪਿਰੋ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ-

ਗਗਨ ਮੈਂ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ।।

ਧੂਧੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੇ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ।।

ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵ ਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ।

ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ।।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਆਪਣੇ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ-

ਨਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦੁਸਮਨੁ ਰਤਿਆਨ ਹਮ ਕਿਸ ਕੇ ਬੈਰਾਈ।

ਬ੍ਰਹਮੁ ਸਾਰੁ ਪਸਾਰਿਓ ਭੀਤਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਪਾਈ,

ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਲੋੜ ਦੋਵੇਂ ਹਨ। ਸੂਚਨਾ, ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦੂਰੀਆਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਦੂਰੀਆਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਇਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੀਏ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਓਟ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਲਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਖੋਜ ਦਰਪਣ ਅੰਕ 1986
2. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਸੰਪਾਦਕ-ਡਾ. ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਭਾ, ਡਾ. ਬਲਤੇਜ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਡਾ. ਗੁਰਦੀਸ਼ ਕੌਰ ਬਾਜਵਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ-GSSDGS Khalsa College, Patiala.
3. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-27
4. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੬੧੧
5. ਸੈਂਚੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ -੪੧੧
6. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-੧੩੪੯
7. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-663
8. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-੬੧੭

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ

‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਲ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਬ ਧਰਮ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਇੱਕ ਧਰਮ ਪਿਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜੋਤ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 1604 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਸੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ 1708 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਮਿਲ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 15 ਭਗਤਾਂ, 11 ਭੱਟਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰਿਆ, ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ, ਸੁਣਕੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸੋਝੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ, ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਫਕੀਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੈਮਾਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ। “ਨੈਤਿਕਤਾ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ‘ਨੀਤੀ’ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਨੀ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ‘ਲੈ ਜਾਣਾ’ ਜਾਂ ‘ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ’। ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਵੇ ਉਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ‘ਸੁਭ’ ਜਾਂ ‘ਚੰਗਾ ਆਚਾਰ’ ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਜਾਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।”¹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਸੱਭਿਅਕ ਹੋਈ ਉਸ ਜਿੰਨਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਨੈਤਿਕ ਸੰਕਲਪ, ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਅੱਗ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦੀ ਸਮਝ ਆਈ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵੈਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੋਇਆ। ਧਰਮ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਸਹਿਣ ਸ਼ੀਲਤਾ ਆਈ। ਹਰ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਿਥੇ ਗਏ। ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਥੇ ਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਚਾਰ, ਵਿਹਾਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਚਰਣਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਜਨਮਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ,

ਸਮਾਜਿਕ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੇਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਕੂੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਝੂਠ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ। ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ- ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨਾ, ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਰ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ-

ਮਨਹਠ ਬੁਧੀ ਕੇਤੀਆ ਕੇਤੇ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰ॥
ਕੇਤੇ ਬੰਧਨ ਜੀਅ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰ॥
ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੇ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ॥²

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਨਾਮ ਜਪੋ, ਕਿਰਤ ਕਰੋ, ਵੰਡ ਛਕੋ ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿੱਤੇ। ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਹੋਣਗੇ ਉਦਾਰਤਾ ਵਾਲਾ ਸਾਡਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਸਭਿ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਮੈ ਨਾਹੀ ਕੋਇ॥
ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ॥³

“ਸਿੱਖ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ‘ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹ’, ‘ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਮਤ ਉੱਚੀ’, ‘ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ’, ਅਤੇ ‘ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ’ ਆਦਿ ਵਾਕੰਸ਼ ਇਸ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਨਾਮ ਜਪੋ ਕਿਰਤ ਕਰੋ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕੋ’, ‘ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਅਤੇ ‘ਦਸਵੰਦ’ ਆਦਿ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਆਦਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ‘ਗੁਰਮੁਖ’ ਅਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ’ ਵਰਗੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ‘ਚ ਸੰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਤੁ-ਸੰਤੋਖ, ਗਿਆਨ, ਨਿਮਰਤਾ, ਦਇਆ ਤੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਨਿਡਰਤਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ‘ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਵਰਗਾ ਨੀਤੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ‘ਖਾਲਸਾ’ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੈ।”⁴

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ, ਸੱਚੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਸਦਕਾ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ-

ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ ਸੂਚਾ ਹੋਇ॥ ਗੁਣ ਤੇ ਨਾਮੁ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਇ॥
ਗੁਣ ਅਮੋਲਕ ਪਾਏ ਨਾ ਜਾਹਿ॥
ਮਨਿ ਨਿਰਮਲ ਸਾਚੈ ਸਬਦਿ ਸਮਾਹਿ॥⁵

ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਘੁਣ, ਵਹਿਮ- ਭਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਖਿਮਾ ਆਦਿ ਗੁਣ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਤੀਰਥ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਦਾਨ ਪੁੰਨ, ਅਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੋੜਿਆ। ਅਸੀਂ ਅਤਿ ਦੀਆਂ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਐਸ਼ੋ ਆਰਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਐਵੇਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਖਸ਼ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਗੁਰ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:-

ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ॥
ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗੁ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ॥
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ॥⁶

ਨੈਤਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲਾ ਭਾਵੇਂ ਮੂਰਖ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਉਲਝ ਕੇ ਗਲ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਜਦ ਕਿ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਉਸ ਮਾਲਕ ਦੇ ਉਪਜਾਇਆ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਭੈਣ ਭਾਈ ਹਨ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਫੋਕੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ-

ਸਭੁ ਕੋ ਆਖੈ ਆਪਣਾ ਜਿਸੁ ਨਾਹੀ ਸੇ ਚੁਣਿ ਕਢੀਐ ॥
 ਕੀਤਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਲੇਖਾ ਸੰਢੀਐ ॥
 ਜਾ ਰਹਣਾ ਨਾਹੀ ਐਤੁ ਜਗਿ ਤਾ ਕਾਇਤੁ ਗਾਰਬਿ ਹੰਢੀਐ ॥
 ਮੰਦਾ ਕਿਸੈ ਨ ਆਖੀਐ ਪੜਿ ਅਖਰੁ ਏਹੇ ਬੁਝੀਐ ॥
 ਮੁਰਖੈ ਨਾਲਿ ਨ ਲੁਝੀਐ ॥⁷

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਜੰਜੀਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਫੋਕੀ ਸੁਹਰਤ ਦਿਖਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਬਣਨ ਲਈ ਵਿਖਾਵਾ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ। ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਢੋਈ ਨਹੀਂ। ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡੀ ਗਤੀ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 63 ਸਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਇਆ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਜੁਗਤ ਬਾਖਸ਼ੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ ॥
 ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆਂ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ ॥⁸

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਣਮੁੱਲੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੰਕਲਪਾਂ, ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਲਾਲਚ ਲੋਭ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਗੁਰ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ-

ਨਾਨਕ ਦੁਨੀਆ ਕੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਅਗੀ ਸੇਤੀ ਜਾਲਿ ॥
 ਏਨੀ ਜਲੀਈਂ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਇਕ ਨ ਚਲੀਆ ਨਾਲਿ ॥⁹

ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਭੋਖਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਵਾਂਗ ਕੀਤਾ। ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ, ਬਰਾਬਰੀ, ਭੇਦ ਭਾਵ, ਛੂਤ ਛਾਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ-

ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਮੋਹਣੀ ਜਿਨਿ ਵਿਣੁ ਦੰਤਾ ਜਗੁ ਖਾਇਆ ॥
 ਮਨਮੁਖ ਖਾਧੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਉਬਰੇ ਜਿਨੀ ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ ॥¹⁰

ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮਨ ਦਾ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਮਨ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੰਕਾਰ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੱਚਾ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਮਨ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁ ਮਾਰੇ ਧਾਤੁ ਮਰਿ ਜਾਇ ॥ ਬਿਨੁ ਮੂੜੇ ਕੈਸੇ ਹਰਿ ਪਾਇ ॥

ਮਨੁ ਮਰੈ ਦਾਰੂ ਜਾਣੈ ਕੋਇ ॥ ਮਨੁ ਸ਼ਬਦਿ ਮਰੈ ਜਨੁ ਸੋਇ ॥¹¹

ਮਨੁੱਖ ਦੌੜ ਭੱਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਕਰਕੇ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਥਿਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪੈ ਕੇ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁਰੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਲੋਭ ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ ਕਪਟ ਨਾਲ ਗ੍ਰੇਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਸੱਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਜੀਵ ਫਿਟਕਾਰ ਯੋਗ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿਠੁ ਇਵੇਹਾ ਜੀਵਣਾ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾ ਪਾਇ ॥

ਜਿਤੁ ਕੰਮਿ ਹਰਿ ਵੀਸਰੈ ਦੂਜੈ ਲਗੈ ਜਾਇ ॥¹²

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖੇੜੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵੱਜਦਾ ਹੈ, ਰਾਗ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਮਨ ਦੇ ਚਾਅ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਝਗੜੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੋਝੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਚੌਥੀ ਜੋਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਉਪਦੇ, ਅਸ਼ਪਦੀਆਂ, ਛੰਦ, ਸਲੋਕ, ਵਾਰਾਂ, ਪਉੜੀਆਂ, ਪਹਰੇ, ਵਣਜਾਰੇ, ਕਰਹਲੇ ਅਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਰਹਿਰਾਸ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਉਚਾਰਿਆ, ਚਾਰ ਲਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਭਾਵ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਾ ਵਿਸਾਰੇ ਇਸ ਲਈ ਘੋੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਗੁਣਗਾਣ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਲਈ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤ ਦੱਸੀ ਹੈ।

ਗੁਰ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ-

ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਸੇਵਾ ਥਾਇ ਨ ਪਾਏ ॥

ਜਨਮਿ ਮਰੈ ਫਿਰਿ ਆਵੈ ਜਾਏ ॥

ਸੋ ਤਪੁ ਪੂਰਾ ਸਾਈ ਸੇਵਾ ਜੋ ਹਹਿ ਮੇਰੇ ਮਨਿ ਭਾਣੀ ਹੇ ॥¹³

ਜੇ ਗੁਰੁ ਝਿੜਕੇ ਤ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ ਜੇ ਬਖਸੇ ਤ ਗੁਰੁ ਵਡਿਆਈ ॥¹⁴

ਨਾਵਣੁ ਪੁਰਬੁ ਅਭੀਚੁ ਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਦਰਸੁ ਭਇਆ ॥

ਦੁਰਮਤਿ ਮੈਲੁ ਹਰੀ ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਧੇਰੁ ਗਇਆ ॥¹⁵

ਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ ਸੁ ਭਲਕੇ ਉਠਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ ॥¹⁶

“ ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੋਜਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸਦੈਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਤਾਂਘੀ ਇਸ ਨੂੰ ਭੁੰਚੇਗਾ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਅੰਧੇਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਸਚਿਆਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਫੁਰਮਾਇਆ-

ਬਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੁ ਪਈਓ

ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵੀਚਾਰੋ ॥”¹⁷

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਲ 2312 ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਰਾਮਾਹ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਫੁਨਹੇ, ਮਾਰੂ ਡਖਣੇ, ਅਤੇ ਛੇ ਵਾਰਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸੋਧ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼, ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਨੈਤਿਕਤਾ (ਸਚਿਆਰ) ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ।

“ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਈਰਖਾ, ਲਾਲਚ, ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮਿਲਣਸਾਰਤਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਦੀ ਤਦਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

- (ੳ) ਹੋਇ ਇਕਤ੍ਰ ਮਿਲਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਦੁਬਿਧਾ ਦੂਰਿ ਕਰਹੁ ਲਿਵ ਲਾਇ ॥
ਹਰਿ ਨਾਮੈ ਕੇ ਹੋਵਹੁ ਜੋੜੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਬੇਸਹੁ ਸਫਾ ਵਿਛਾਇ ॥
- (ਅ) ਆਇ ਮਿਲੁ ਗੁਰਸਿਖ ਆਇ ਮਿਲੁ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਗੁਰ ਕੇ ਪਿਆਰੇ ॥,
ਹਰਿ ਕੀਆ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਗੁਰਿ ਮੀਤਿ ਸੁਣਾਈਆਂ ॥
- (ੲ) ਕਾਰਨ ਕਰੀਮ ਕਰੀਮ ਸਰਬ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਰਹੀਮ ॥
ਅਲਹ ਅਲਖ ਅਪਾਰ ਖੁਦਿ ਖੁਦਾਇ ਵਡ ਬੇਸੁਮਾਰ ॥
ਉਨਿਮੋ ਭਗਵੰਤ ਗੁਸਾਈ ਖਾਲਕ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸਰਬ ਠਾਈ ॥
- (ਸ) ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ ॥
ਕੋਈ ਸੇਵੈ ਗੁਸਈਆ ਕੋਈ ਅਲਾਹਿ ॥
ਕਾਰਣ ਕਰਣ ਕਰੀਮ ॥ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਰਹੀਮ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਤਾ ॥

ਪ੍ਰਭ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਤਿਨਿ ਭੇਦੁ ਜਾਤਾ ॥”¹⁸

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਸਚਿਆਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਉਦਾਹਰਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੇ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਿਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ॥

ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾ ਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ ॥

ਨਹ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹ ਉਸਤਤਿ ਜਾ ਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ ॥

ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ ॥¹⁹

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲਾਸਾਨੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਭਾਵ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਾਕੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਸਾਕੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ- “ਤਿਲਕ ਜੰਵੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾ ਕਾ ॥ ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ ॥” ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਭਾਵ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ।

ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਦੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਤਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਫੋਕੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਹਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਉਮੈ ਤਜੀ ਕਰਤਾ ਰਾਮੁ ਪਛਾਨਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਵਹੁ ਮੁਕਤਿ ਨਰੁ ਇਹ ਮਨ ਸਾਚੀ ਮਾਨੁ ॥

ਭੈ ਨਾਸਨ ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਨ ਕਲਿ ਮੈ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ॥

ਨਿਸਿ ਦਿਨੁ ਜੋ ਨਾਨਕ ਭਜੈ ਸਫਲ ਹੋਹਿ ਤਿਹ ਕਾਮ ॥²⁰

“ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਅੰਦਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਤਨੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮਾਨ ਹੀ ਅਦਬ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਹਿਲੀ ਅਦੁਤੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸੁਲਹ ਕੁਲ ਭਾਵ ਦੀ ਜੋ ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।”²¹

ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਲ ਆਚਰਨ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਹਲੀਮੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸੱਚ, ਸਬਰ, ਖਿਮਾ, ਸਬਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਚਲਣਾ, ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ, ਚੁਗਲੀ, ਨਿੰਦਾ, ਹਿੰਸਾ, ਜਾਤ ਪਾਤ, ਭੇਖ ਪਾਖੰਡ ਝਮੇਲੇ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ-

ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੁਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ ॥

ਜੋ ਗੁਰ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ॥²²

ਤੈ ਸਹਿ ਮਨ ਮਹਿ ਕੀਆ ਰੋਸੁ ॥

ਮੁਝੁ ਅਵਗਨ ਸਹ ਨਾਹੀ ਦੋਸੁ ॥²³

ਕਬੀਰ ਤਾ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜਾ ਕੇ ਠਾਕੁਰੁ ਰਾਮੁ ॥

ਪੰਡਿਤ ਰਾਜੇ ਭੂਪਤੀ ਆਵਹਿ ਕਉਨੇ ਕਾਮ ॥²⁴

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ॥

ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ ॥²⁵

ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅਕ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨ ਬਣਨ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਰਜ ਹੈ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਝਾਤ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਫ ਸੁਥਰਾ, ਸੁੱਧ, ਸੱਚ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬਣਨ ਅਤੇ ਭੇਖਾਂ ਪਾਖੰਡਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਉੱਤਮ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ - ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਡਾ. ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਅਚਾਰੀਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 2.

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 60.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2.
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਂਗਾ, ਪੰਨਾ 49.
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 361.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 463.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1290.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 643.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 159.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 490.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1070.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 757.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1116.
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 305.
16. ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਚਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 356.
17. ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ: ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 89.
18. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 633.
19. ਉਹੀ, 1427.
20. ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਚਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 261-262.
21. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 488.
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 794.
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1365.
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1383.

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਮਹੱਤਵ

ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

.....
ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਵਿਕਾਸ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਕਲਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸੁਹਜਮਈ ਰੂਪ ਬਣੀਆਂ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਕਾਸ ਅਧੀਨ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਝਾ, ਮਾਲਵਾ, ਦੁਆਬਾ ਅਤੇ ਪੁਆਧ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕੁ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਹੀ ਵਰਗ ਵਿਚ, ਇਕ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਤੇ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਹੀ ਪਰਤ ਦਰ ਪਰਤ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝ ਜਾਂ ਸਮਝਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰਹੱਸਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਰਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਲਿਪੀਬੱਧ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੱਖਰ ਜੋੜ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਹਿਤ ਘਰ, ਉੱਠਣਾ ਬੈਠਣਾ, ਸੌਣਾ, ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ, ਭੱਜਣਾ, ਦੌੜਨਾ, ਵਰਗ, ਵਰਗੀਕਰਣ, ਆਧੁਨੀਕੀਕਰਣ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੁਣਨ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਸਦਾ ਉਹ ਅਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਨਾਤਾ, ਅਸਮਾਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ

ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣਦੀਆਂ, ਵਿਗਸਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਵਦਾ ਅਤੇ ਚਿਤਾਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥਹੀਣ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਰਥਹੀਣ ਹਨ ਕਿਉਂਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਡੁਬਕੀਆਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜਿੰਨੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਉਨੀ ਹੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼, ਲਫਜ਼, ਹਰਫ, ਪਦ, ਬਚਨ, ਕੌਲ, ਵਾਕ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਲਾਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਭਾਸ਼ਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਵਸਤੂ - ਸੂਚਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸੂਚਕ ਵੀ।”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, “ਸ਼ਬਦ (ਸੰ:। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਸ਼ਬਦ=ਆਵਾਜ਼। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਸਦ। ਪੰਜਾਬੀ, ਸ਼ਬਦ, ਸਦ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਕੇਵਲ - ਅਵਾਜ਼ - ਹਨ। ਵਯਾਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦ ਯਾ ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਓਹ ਦੋ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ - ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਰੂਪ ਜੋ ਬੋਲੀਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਲਿਖ ਕੇ ਜੋ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।”

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ‘ਸੰਗਿਆ-ਧੁਨਿ, 1 ਅਵਾਜ਼, ਸੁਰ, 2 ਪਦ, ਲਫਜ਼, 3 ਗੁਫਤਗੂ’ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਅਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ, ਵਜ਼ੀਰ, ਮੁਨੀਮ, ਮੁਣਸ਼ੀ, ਘਰ, ਪਉੜੀ ਆਦਿ। ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਤਗਤ ਵਿਆਖਿਆ

ਹਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਧੀਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਾਂ ਜਗਿਆਸੂ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਪਯੁਕਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ

ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤਕਨੀਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਟੈਕਨੀਕਲ (Technical) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ (Technical) ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤਕਨੀਕੀ, ਜੰਤਰਕ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਬਤੇ ਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਇੰਦਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਗਰੀਕ (Greek) ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਟੈਕਨੀਕੋਸ (Technikos) ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਇਕ ਕਲਾ। ਤਕਨੀਕੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੌਸ਼ਲ (Skill) ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ (Expertise) ਤੋਂ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਿਲਪ ਜਾਂ ਕਲਾ ਵਿਗਿਆਨ।”

ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਤਕਨੀਕ ਇਕ ਨਾਮ (Noun) ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ (Adjective) ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। **Oxford Dictionary and Thesaurus** ਵਿਚ ਤਕਨੀਕ, ਤਕਨੀਕੀ, ਟੈਕਨੀਕਲ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

Technique (noun)

1. Manner of execution in music, painting etc.
2. Method of achieving purpose esp. by manipulation.
3. Mechanical Skill in arts.
4. Technical (noun) technical terms, methods etc.
5. Technical (adjective) : using technical language, specialized, of particular subject craft etc.
6. Terminology (noun) : System of specialized terms.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੋਸ਼ ਜਿਵੇਂ Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English, The Oxford Dictionary of Musical Terms, New Standard Encyclopedia (Vol-VII), Webster's New World College Dictionary, English Punjabi Dictionary ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਵੀ Technical ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਇਕ ਕਲਾ, ਸ਼ਿਲਪ, ਕਲਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਹੈ, “ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ” ਆਦਿ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤਕਨੀਕ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ/ਤਰੀਕਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ/ਤਰੀਕਾ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ

ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ/ਤਕਨੀਕ/ਕਲਾ/ਤਰੀਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਹਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਰੱਖਣ ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ, ਪੜਤਾਲ, ਘਰ, ਅੰਕ, ਪਦ, ਘੜੀਆਂ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਆਦਿ।

ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਜੋਗੀ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਰਥ ਸੀਮਾ (piriD) ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੋਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਡਾ. ਸੁਨੀਤਾ ਠਾਕੁਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਬ ਪਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ - ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।(HHH) ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਜਿਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।’ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਡਾ. ਭੋਲਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾਰੀ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਲਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕਲਾ ਦੀ ਮੌਖਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਕ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਉਸ ਸਬੰਧਿਤ ਕਲਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ (ਕਲਾ ਖੇਤਰ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਹਿਤ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਉਸ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਬੰਧਿਤ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ

ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਨਚਾਹਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਸਰੂਪ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥ : ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ

ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੁਝ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਰਾਜਾ : ਜੋ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਹਿਤ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬਾਦਸ਼ਾਹ - ਪਰਜਾ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ। ਪਰ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਨੇ ਨਾਈ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵ ਰਾਜਾ ਦਾ ਹੁਣ ਇਕ ਅਰਥ ਨਾਈ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਸਿਆਣਾ : ਅਰਥ ਹਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਾਂ ਅਕਲਮੰਦ। ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਅਤੇ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਹੱਥ ਹੌਲਾ ਜਾਂ ਫਾਂਡਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ।

ਸਲੋਕ ਸੁਣਾਉਣੇ : ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਲੋਕ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਜਾਂ ਦੋਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਉੱਚੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਜਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣਾ ਜਾਂ ਨਸਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਾਨਾ ਏ ਕਿ ਸੁਣਾਵਾਂ ਸਲੋਕ! ਹੁਣ ਸਲੋਕ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿਣਾ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਵੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਵੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਇਸ (ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ) ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਨਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ : ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦੋਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ

ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਪਿੱਛੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਸਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਥਾਈ, ਅੰਤਰਾ, ਮੁਕਾਅ, ਤਾਨ, ਅਲਾਪ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਖੇਤਰ : ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜਗਿਆਸੂਆਂ, ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਿਤ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੰਡਦੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਹਰ ਚਰਚਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜੇ ਰਾਗ, ਸਥਾਈ, ਅੰਤਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕ ਸੰਗੀਤ ਵਾਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਅਰਥ ਭਾਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣਗੇ।

ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰੂਪਣ : ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ/ਸੰਚਾਰ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ : ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਬੱਧ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਤੋਂ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਗਣਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਮੀਕਰਣ ਨੂੰ ਪੜਤਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਦੇ ਸਹੀ ਨਤੀਜੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਹਿਤ ਉਸ ਕੇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧ, ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਇਕ ਖਾਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਅਤੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਿਤ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨ ਖਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਸਥਿਰ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਇਕ ਜਗਿਆਸੂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਜਗਿਆਸੂ ਤਕ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਫ਼ਰ ਤਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਥਿਰ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਤਕਨੀਕੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਧਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਝ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ, ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਜਾਣੂ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਹਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦੇ ਤੇ ਜੁੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. **ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ**, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1992, ਪੰਨਾ 110
2. ਸੁਰਜੀਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦੀ, **ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ**, ਪ੍ਰਾਗਰੈਸਿਵ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ (ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ), ਜਲੰਧਰ, 1993. ਪੰਨਾ 32
3. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.), **ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 98
4. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.), **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2002, ਪੰਨਾ 147
5. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼**, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1995, ਪੰਨਾ 107-108
6. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006, ਪੰਨਾ 156

7. **ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2012, ਪੰਨਾ 2
8. ਨੰਦਰਾ, ਇੰਦਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), **ਸਿੱਖਿਆ ਤਕਨੀਕੀ**, ਟਵੈਂਟੀ ਫਸਟ ਸੈਂਚੂਰੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2009, ਪੰਨਾ 2
9. Julia Elliott (Edi.) (Etl.al), **Oxford Dictionary and Thesaurus** Vol. III, Oxford University Press, New Delhi, 2001, Page No. 792
10. A S Hornby, **Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English (Eighth Edition)**, Oxford University Press, New Delhi, 2010, Page. 1319, 1325
11. **The Oxford Dictionary of Musical Terms**, Oxford University Press, New Delhi, 2005, Page No. 718
12. **New Standard Encyclopedia**, Vol-VII, Page No. 128-129
13. **Webster's New World College Dictionary**, Page No. 1469
14. Teja Singh M.A., **English Punjabi Dictionary**, Page No. 602
15. ਇੰਦਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) **ਸਿੱਖਿਆ ਤਕਨੀਕੀ**, ਪੰਨਾ 3
16. ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਏਸੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾ ਜਾਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਯ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੇਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਤੇ ਹੈਂ। ਇਸਕੀ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ਯ ਯਾ ਸਿਦ੍ਧਾਨ੍ਤ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੇਂ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਇਸਕੀ ਅਰਥ ਪਰਿਠਿ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਤੀ ਹੈ ਔਰ ਯੇ ਅਨ੍ਯ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਯਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸੇ ਅਪਨੇ ਅਰਥ ਔਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੇਂ ਸਪਸ਼ਟ: ਅਲਗ ਹੋਤੇ ਹੈਂ। (ਜੋਗੀ ਸੁਨੀਲ (ਡਾ.) **ਵ੍ਯਾਵਹਾਰਿਕ ਹਿੰਦੀ**, ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਏ ਦਿਲ੍ਲੀ, 2001 ਪ੍ਰ. 41)
17. ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਕਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਰਥ ਸਮ੍ਪਨਨ ਸ਼ਬਦ। ਕਿਸੀ ਭੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾ ਵਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਅਪਨੇ ਅਰਥ ਮੇਂ ਸਮ੍ਪੂਰ੍ਣ ਸਰਵਮਾਨ੍ਯ, ਅਖੁਠ੍ਣ ਏਵੰ ਅਪਰਿਵਰ੍ਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ- ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹਲਾਤਾ ਹੈ। (...) ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਕਾ ਸਵਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਤੇ ਹੁਏ ਡਾ. ਰਘੁਬੀਰ ਕਹਤੇ ਹੈਂ -“ਜਿਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਕੀ ਸੀਮਾ ਬਾਨ੍ਧ ਦੀ ਜਾਤੀ ਹੈ ਵੇ ਪਾਰਾਭਾਸ਼ਿਕ ਹੋ ਜਾਤੇ ਹੈਂ।” ਦੂਸਰੀ ਔਰ ਡਾ. ਭੋਲਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾਰੀ ਕੇ ਮਤ ਮੇਂ “ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਏਸੇ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਜੋ ਕੇਵਲ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਜ਼ਾਨਾਂ ਔਰ ਸ਼ਾਸ੍ਤ੍ਰਾਂ ਕੇ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਮੇਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਤੇ ਹੈਂ ਤਥਾ ਜਿਨਕੀ ਤਨ ਵਿਜ਼ਾਨਾਂ ਔਰ ਸ਼ਾਸ੍ਤ੍ਰਾਂ ਕੇ ਸੰਦਰ੍ਭ ਮੇਂ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਾ ਸਕਤੀ ਹੈ।” (**ਵ੍ਯਾਵਹਾਰਿਕ ਹਿੰਦੀ: ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਵਿਠ ਆਯਾਮ**, ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿਲ੍ਲੀ, 1998, ਪ੍ਰ. 101)
18. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖੁਰਸ਼ੀਦੀ, **ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ**, ਪ੍ਰਾਗਰੈਸਿਵ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ (ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ), ਜਲੰਧਰ, 1993. ਪੰਨਾ 116
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 117
20. ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 114

ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ ਸੰਗੀਤ : ਤੱਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰਭਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਕਾਲਜ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ।

ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਅਕਸਰ ਉਹ ਸੰਗੀਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤਰੰਗਾਂ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਵੇਗ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਰਚਚੰਦਰ ਪਰਾਂਜਪੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਧੁਨਾਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮਨ ਐਸੇ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਦੈਵੀਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਧਾਰਨ ਇੰਦਰੀਰਸ ਤੋਂ ਸੌ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਹੈ।”¹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਗੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਅਨੰਦਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਮਾਨਵੀ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰ ਕੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੰਗੀਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਨੂੰ ਅਨੰਦਮਈ ਪ੍ਰਭਾਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਰ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਉਪਜ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਰਾਗੀਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜਿਤ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਉਦਗਮ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਦੇ ਉਦਭਵ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲੀਆਂ, ਉਸਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜਾਇਆ, ਸੰਵਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਫਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ :- “ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜਨਮ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਰੋਣਾ, ਚਿਲਾਉਣਾ, ਹੱਸਣਾ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਝਰਨੇ ਦੀ ਧੁਨੀ, ਬੱਦਲ ਦਾ ਗਰਜਣਾ, ਚਿੜੀਆ ਦੇ ਚਹਿਚਹਾਉਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।”²

ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵਾਦਿਯ (ਸਾਜ਼ਾਂ) ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਵਰ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਬੋਧਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਪਕਰਣ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵਾਦਿਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਦਿਯ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਉਪਕਰਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਗੀਤਮਈ ਧੁਨੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ। “ਵਾਦਿਯ ਸ਼ਬਦ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਵਦ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਬੁਲਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਾਦਿਯ ਦਾਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਵਾਦਨੀਯ ਜਾਂ ਵਜਾਉਣ ਯੋਗ ਯੰਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼।”³ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਸਵਰ ਅਤੇ ਲੈਅ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ ਸੰਗੀਤ ਜਾ ਵਾਦਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਠੋਸ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਿਹੜੇ ਸਾਜ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਵਰਗ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਸਬੰਧਤ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮੱਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਚਿਤ ਨਾਮ

ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਗ ਤੋਂ ਹੀ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਦੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਣ, ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਲੱਛਣ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਦਨ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਭਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਭਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਚਾਰੀਆ ਭਰਤ ਨੇ ਸਾਜ਼ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

तंतचैवावनद्ध च घनं सुषिरमेव च

चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥⁴

ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤ, ਅਵਨਧ, ਘਣ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ਿਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤੰਤਰੀ ਵਾਦਯ, ਪੁਸ਼ਕਰ ਵਾਦਯ, ਕਰਤਾਲ ਵਾਦਯ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ੀ ਵਾਦਯ ਹਨ। “ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਭਰਤ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਲੋਕ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ‘ਅਤੋਦਿਯ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।”⁵ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਾਜ਼ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਰੰਗਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ’ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਤ, ਸੁਸ਼ਿਰ, ਘਣ ਅਤੇ ਅਵਨਧ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

“गाय तन्त्री तंतु वाद्य सुषिर मतम् ।

चर्मावद्धवदनवनद्धं च वाद्यम् ॥

घनो मूर्तिः साडषभधाताद्बधाते’ यंत्रतद्धनम् ॥⁶

ਤੱਤ ਸਾਜ਼: ਤੱਤ ਸ਼ਬਦ ‘ਤਨੁ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨਾ’। ਤੱਤ ਸਾਜ਼ ਉਹ ਸਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਲੱਕੜੀ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਧਾਤੂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤਮਈ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਜ਼ਰਾਵ, ਜਵਾ, ਗਜ਼ ਜਾਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਜਾਂ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਧਾਤ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਮੂੰਜ (ਕੁਸ਼ਾ) ਜਾਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ, ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਜਾਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਧਾਤ ਦੀ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਤਾਂਬਾ, ਪਿੱਤਲ, ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਇਸਪਾਤ ਆਦਿ ਧਾਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵਿਭਾਜਨ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਇੱਕ ਤੱਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿੱਤੱਤ। ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਜ਼ਰਾਵ ਜਾਂ ਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਿਵੇਂ:- ਸਿਤਾਰ, ਗਿਟਾਰ, ਸਰੋਦ, ਰਬਾਬ ਆਦਿ। ਵਿੱਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਜ਼ ਰੱਖੇ ਗਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਜ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :- ਦਿਲਰੁਬਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਇਸਰਾਜ, ਵਾਇਲਨ ਆਦਿ।

ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼ : ਹਵਾ ਦੇ ਦਬਾਅ ਜਾਂ ਫੂਕ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨੀ ਜਿਹੜੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਸ਼ਿਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਵਾ ਫੂਕ ਕੇ ਸਵਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ ਦੁਆਰਾ ਫੂਕ ਭਰ ਕੇ ਸਵਰ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੰਸਰੀ, ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਆਦਿ। ਦੂਸਰਾ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਹਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾ ਕੇ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ:- ਹਰਮੋਨੀਅਮ, ਪਿਆਨੋ ਆਦਿ।

ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼: ਜਿਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਖੱਲ ਮੜੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹੱਥ ਜਾਂ ਲੱਕੜ ਦੀ ਡੰਡੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਕੇ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਵਨਧ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਾਦਨ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:- ਤਬਲਾ, ਮਰਦੰਗ, ਪਖਾਵਜ, ਨਗਾਰਾ, ਡਮਰੂ ਆਦਿ।

ਘਣਸਾਜ਼: ਜਿਹੜੇ ਸਾਜ਼ਕਿਸੀ ਧਾਤੂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨੂੰ ਘਣ ਸਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਜ਼ ਲੋਹਾ, ਚਾਂਦੀ, ਪਿੱਤਲ, ਐਲੂਮੀਨੀਅਮ, ਸਟੀਲ ਆਦਿ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:- ਮੰਜੀਰਾ, ਖੜਤਾਲ, ਜਲਤ ਰੰਗ, ਪਲੇਟ ਤਰੰਗ, ਪੱਤੀ ਤਰੰਗ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਠ ਤਰੰਗ ਆਦਿ।

ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਗੀਕਰਣ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਾਦ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਜ਼ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੀ. ਸਾਂਬਾਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਵਰਗੀਕਰਣ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਜ਼ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਭਰਤਕ੍ਰਿਤ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਕੈਟਲਗ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਊਜ਼ੀਕਲ ਇੰਸਟਰੂਮੈਂਟਸ” ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੀ. ਸਾਂਬਾਮੂਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤੱਤ, ਸ਼ੁਸ਼ਿਰ, ਅਤੇ ਅਵਨਧ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ "string instrument, wind instrument, and percussion instrument" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਉਪਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :-

- 1) ਗਜ ਦੁਆਰਾ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਦਾ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਪਰਦਾ ਰਹਿਤ ਸਾਜ਼।
- 2) ਉਗਲਾਂ ਜਾਂ ਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼।
- 3) ਲੱਕੜੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕਰਕੇ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼।”⁷

ਡਾ. ਲਾਲਮਣੀ ਮਿਸ਼ਰ ਨੇ ਉਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੇ ਉਪਵਰਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- 1) “ਲੰਬੀਗਰਦਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ : ਸਿਤਾਰ, ਇਸਰਾਜ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਤੰਬੂਰਾ, ਵੀਣਾ।
- 2) ਛੋਟੀਗਰਦਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ : ਰਾਵਣ ਹੱਥਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਵਾਇਲਨ, ਸੈਡੋਲਿਨ।
- 3) ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਤੂੰਬੇ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ : ਤੰਜੋਰੀ ਵੀਣਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵੀਣਾਵਾਂ, ਤੰਬੂਰਾ, ਸਿਤਾਰ ਆਦਿ ।
- 4) ਤਬਲੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਚਮੜੇ ਨਾਲ ਬਣੇ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ : ਸਾਰੰਗੀ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਇਸਰਾਜ; ਸਰੋਦ, ਰਬਾਬ ਆਦਿ ।
- 5) ਠੋਸ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਘੁਮਾਵਦਾਰ ਲੱਕੜੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਵੀਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀ, ਪੱਛਮੀ ਹਾਰਪ ਵਰਗੇ ਸਾਜ਼ ਰੱਖੇ ਹਨ।
- 6) ਚਪਟੇ ਪਹਿਲਦਾਰ ਅਤੇ ਸੰਦੂਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਰਮੰਡਲ, ਸੰਤੂਰ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

- 1) “ਗੋਦ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ, ਮੋਢੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਬਜਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸਰਾਜ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਸਾਰੰਗੀ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- 2) ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਭਾਗ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਵਰ ਮੰਡਲ, ਤੰਜੋਰੀ ਵੀਣਾ ਅਤੇ ਸੰਤੂਰ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- 3) ਪੈਰਾਂ ਅਤੇ ਲੱਤ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਤਿਰਛੇ ਕਰਕੇ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੁਦਰ ਵੀਣਾ, ਸਿਤਾਰ, ਰਬਾਬ, ਸਰੋਦ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।
- 4) ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵਜਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਤੂਰ, ਕਾਨੂੰਨ, ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ ਪਿਆਨੋ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।”⁹

ਉਪਰੋਕਤ ਉਪਵਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਡਾ. ਲਾਲਮਣੀ ਮਿਸ਼ਰ ਨੇ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਵਿਧੀ, ਬਣਾਵਟ ਅਤੇ ਰਖਾਵਟ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਫੇਰ ਵੀ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਹ ਵਰਗੀਕਰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਤੱਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ:

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ ਗੂੜਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਜਿਆਦਾਤਰ ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਸਾਜ਼ ਦਾ ਏਕਲ ਵਾਦਨ ਹੋਣਾਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੈਅ, ਚਿੰਤਾ, ਡਰ, ਚੰਚਲਤਾ, ਮਧੁਰਤਾ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਰਗੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਭਰਤ, ਅਹੋਬਲ ਅਤੇ ਭਾਤਖੰਡੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਤੀ, ਸਵਰ, ਗ੍ਰਾਮ, ਮੂਰਛਨਾ, ਰਾਗ ਆਦਿ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲਨਾਲ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਜ਼ ਵਰਗੀਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ, ਨ੍ਰਿਤ ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਕਲਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। “ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਦੁੰਦਭੀ, ਵਾਣ, ਨਾੜੀ, ਵੇਣ, ਕਰਕਰੀ, ਗਰਗਰ, ਗੋਧਾ, ਪਿੰਗ ਅਤੇ ਆਘਾਟਿ ਨਾਮਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।”¹⁰

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਵੇਦ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੁੰਦਭੀ, ਕੇਤੁਮਤ, ਤਾਲੁਕ ਵੀਣਾ, ਅਲਾਬੂ ਵੀਣਾ, ਪਿਛੋਲਾ, ਕਰਕਰੀ, ਗਰਗਰ, ਬਾਕੁਰ, ਅਡੰਬਰ, ਗੋਧਾ, ਨਾਲੀ, ਤੁਣਵ, ਵੇਣ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹¹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਚਾਹੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਹੋਵੇ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਇਸਦੇ ਪਿਛੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ, ਬਦਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀਣਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੀਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ

ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਨਣੀ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀਣਾ ਤੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। “ਵੀਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਵਾਣ’ ਨਾਮਕ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ “ਯਜੁਰਵੇਦ” ਵਿਚ ਵੀਣਾ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।”¹² ਵੀਣਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਗੀਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸੈਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਡੰਬਰ ਵੀਣਾ, ਅਨਾਲੰਬੀ ਵੀਣਾ (ਨਾਲਵੀ ਵੀਣਾ) ਅਲਾਬੂ ਵੀਣਾਂ, ਅਲਾਪਨੀ ਵੀਣਾ, ਏਕਤੰਤਰੀ ਵੀਣਾ, ਕੱਛਪੀ ਵੀਣਾ, ਕਲਾਵਤੀ ਵੀਣਾ, ਕਿੰਨਰੀ ਵੀਣਾ (ਮਤੰਗ), ਕੂਰਮੀ ਵੀਣਾ, ਮਹਾਨਾਟਕ ਵੀਣਾ, ਘੋਸ਼ਵਤੀ ਵੀਣਾ, ਚਿਤਰਾ ਵੀਣਾ, ਮੱਤਕੋਕਿਲਾ ਵੀਣਾ, ਤੁੰਬਰੂ ਵੀਣਾ, ਦੰਡੀ ਵੀਣਾ, ਤ੍ਰਿਤੰਤਰੀ ਵੀਣਾ, ਸੱਤਤੰਤਰੀ ਵੀਣਾ, ਰੂਪਵਤੀ ਵੀਣਾ, ਨਕੁਲੀ ਵੀਣਾ, ਪਰਿਵਾਦਨੀ ਵੀਣਾ, ਪਿਨਾਕੀ ਵੀਣਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਵੀਣਾ, ਸਰਸਵਤੀ ਵੀਣਾ, ਰੁਦਰ ਵੀਣਾ, ਨਾਰਦੀ ਵੀਣਾ, ਵਿਪੰਚੀ ਵੀਣਾ, ਵਿਚ੍ਰਿਤ ਵੀਣਾ, ਵਿਚ੍ਰਿਤ ਵੀਣਾ, ਵੱਲਕੀ ਵੀਣਾ, ਮਯੂਰੀ ਵੀਣਾ, ਤੰਜੋਰੀ ਵੀਣਾ, ਸੁਰਵੀਣਾ, ਗਾਤਰ ਵੀਣਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਵੀਣਾ, ਮੋਹਣ ਵੀਣਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਵੀਣਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀਣਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਵੀਣਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸਿਤਾਰ, ਤਾਨਪੁਰਾ, ਸਾਰੰਗੀ, ਸਾਰੰਦਾ, ਇਸਰਾਜ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਸੁਰਬਹਾਰ, ਬੋਲਾ, ਰਬਾਬ, ਸਵਰ ਮੰਡਲ, ਗਿਟਾਰ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਜੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸੋਚ ਵਪਾਰਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ, ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵੀਣਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਣਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਧੁਨਿਕ ਸਾਜ਼ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਅਣਛੂਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਪਾਏ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਸਾਜ਼:

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕਤਾਰਾ, ਤੁੰਬੀ, ਸਾਰੰਗੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਰਾਵਣ ਹੱਥਾ, ਸਿੰਧੀ ਸਾਰੰਗੀ, ਕਮਾਇਚਾ, ਜੰਤਰ ਆਦਿ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੱਧਤੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1) **ਤਾਨਪੁਰਾ** : ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਤਾਨਪੁਰੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਨਪੁਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਾਇਨ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਤਾਨਪੁਰਾ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਗਾਇਨ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਜ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। “ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਨਪੁਰੇ ਨੂੰ “ਤੁੰਬਰੂ” ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਤੁੰਬਰੂ ਨਾਂ ਦੇ ਗੰਧਰਵ ਦੀ ਵੀਣਾ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਤਾਨਪੁਰਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਤੰਬੂਰਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁੰਬਰੂ ਵੀਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।”¹³ ਤਾਨਪੁਰੇ ਦੁਆਰਾ ਸਪਤਕ ਦੇ ਸਵਰ ਸਮੂਹ, ਸਹਾਇਕ ਸਵਰ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਨਪੁਰੇ ਦੀ ਝਨਕਾਹਟ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਝੁਨਝੁਨਾ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ

ਦੋਨੋਂ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਨਪੂਰੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ, ਨ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਰਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2) **ਰਬਾਬ** : “ਰਬਾਬ” ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਰਿਬੇਕ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਬਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

3) **ਸਿਤਾਰ** : ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਧਰੁਪਦ, ਧਮਾਰ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਘਟਣ ਲੱਗਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਣਾ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਵੀਣਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਿਤਾਰ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕ ਮਤ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਦਕਾ ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਵਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ।

4) **ਸਾਰੰਗੀ** : ਸਾਰੰਗੀ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਸਿਹਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।

5) **ਵਾਇਲਨ**: ਵਾਇਲਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਾਜ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਇਲਨ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਇਲਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾਟਕੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਹੋਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ।

6) **ਸਰੋਦ**: ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਰੋਦ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਰੋਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਰਬੀ ਦੇ “ਸ਼ਹਰੂਦ” ਤੋਂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਸਰੋਦ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7) **ਗਿਟਾਰ**: “ਗਿਟਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲਿਊਟ ਨਾਮਕ ਸਾਜ਼ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਗਿਟਾਰ ਨੂੰ ਗਿਟਾਰਾ ਲੈਟਿਨਾ ਜਾਂ ਗਿਟਰਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।”¹⁴ ਇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਟਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਪੈਨਿਸ਼ ਗਿਟਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਵਾਈ ਗਿਟਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਗਿਟਾਰ ਉੱਤੇ ਮੀਂਡ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਟਾਰ ਸਾਜ਼ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। “ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਲਾਈਡ ਗਿਟਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1920 ਦੇ ਲਗਭਗ ਤੋਏ ਮੋਏ ਸਲਾਈਡ ਗਿਟਾਰ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰੋਜ਼ ਮੋਏ ਜੋ ਕਿ ਗਾਇਕਾ ਸਨ ਆਪਣੇ ਬੈਂਡ ਹਵਾਈਨ ਬੈਂਡ ਐਮੀ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਏ।”¹⁵ ਗਿਟਾਰ ਸਾਜ਼ ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗਿਟਾਰ ਵਿਚ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਗਦਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਜਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਗਿਟਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਿਟਾਰ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਵੀਣਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਵਿਚਿੱਤਰ ਵੀਣਾ ਨੂੰ ਬੱਟੋਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗਿਟਾਰ ਨੂੰ ਸਟੀਲ ਰਾਡ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗਿਟਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗਿਟਾਰ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿਤਾਰ, ਸਰੋਦ, ਵੀਣਾ, ਘੋਟੂ ਵਾਦਿਯ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਟਾਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਗਿਟਾਰ ਉੱਤੇ ਰਾਗਦਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੋਹਣਵੀਣਾ, ਵਿਸ਼ਵਵੀਣਾ, ਸਰਸਵਾਣੀ, ਸ਼ੰਕਰ ਗਿਟਾਰ, ਤ੍ਰਿਨੇਤਰੀ ਗਿਟਾਰਾਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਹੋਇਆ।

ਗਿਟਾਰ ਸਾਜ਼, ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਅਰਧ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ, ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ, ਕਰਨਾਟਕੀ ਸੰਗੀਤ, ਬੰਗਾਲੀ ਸੰਗੀਤ, ਗਜ਼ਲ ਸੰਗੀਤ, ਭਗਤੀ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਸੰਗੀਤ ਹੋਵੇ, ਹਰੇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਗਿਟਾਰ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗਿਟਾਰ, ਸਟੀਲ ਗਿਟਾਰ, ਸਪੈਨਿਸ਼ ਗਿਟਾਰ, ਜੈਜ਼ ਗਿਟਾਰ, ਬੋਸ ਗਿਟਾਰ, ਸਲਾਈਡ ਗਿਟਾਰ, ਸ਼ੰਕਰ ਗਿਟਾਰ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।

ਸਾਰਅੰਸ਼: ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਭਾਸ਼ਾ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਭੋਜਨ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਕਲਾਵਾਂ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਸਭਾਵ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਜ਼ ਹੀ ਹਨ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਗੀਤਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਹਾਂਸਫਰ ਵਿੱਚ ਤੱਤ ਸਾਜ਼ ਅਜਿਹੇ ਵਾਹਨ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਰੱਥਾ ਸਦਕਾ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਹਾਇਕ ਸ੍ਰੋਤ :

1. ਡਾ. ਸ਼ਰਚੰਦਰ ਸ਼੍ਰੀਧਰਪਰਾਂਜਪੇ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਕੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ-55
2. ਵਿਨਯ ਭਾਸਕਰ, ਸੰਗੀਤ ਮੇਂ ਤਾਲ ਕਾ ਮਹੱਤਵ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਹਾਰ, ਪੰਨਾ-34
3. ਡਾ. ਅਨੁਪਮਾ ਕੁਮਾਰੀ, ਗਿਟਾਰ ਵਾਦਯ ਕੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਪੰਨਾ-2
4. ਆਚਾਰਯ ਭਰਤ, ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਧਿਆਇ 28, ਸ਼ਲੋਕ 1
5. ਡਾ. ਅੰਜਨਾ ਭਾਰਗਵ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੋਂ ਮੇਂ ਵਾਦਯੋ ਕਾ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 48
6. ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ ਸ਼੍ਰੀਵਾਸਤਵ, ਤਾਲ ਪਰਿਚਯ, ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ-18
7. ਪ੍ਰੋ. ਪੀ.ਸਾਂਬਾਮੂਰਤੀ, ਸ਼ਰੂਤੀ ਵਾਦਿਆਜ਼, ਪੰਨਾ-29-30
8. ਡਾ. ਅੰਜਨਾ ਭਾਰਗਵ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੋਂ ਮੇਂ ਵਾਦਯੋਂ ਕਾ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ-53
9. ਡਾ. ਲਾਲ ਮਣੀ ਮਿਸ਼ਰ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਵਾਦਯ, ਪੰਨਾ-14
10. ਡਾ. ਸ਼ਰਚੰਦਰ ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਪਰਾਂਜਪੇ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-29
11. ਡਾ. ਅਰੁਣ ਮਿਸ਼ਰ, ਭਾਰਤੀਯ ਕੰਠ ਸੰਗੀਤ ਔਰ ਵਾਦਯ ਸੰਗੀਤ, ਪੰਨਾ-20
12. ਡਾ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਹਾਡਿਕ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੇ ਤੰਤਰੀ ਵਾਦਯ, ਪੰਨਾ-3
13. ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਨਪੁਰਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੱਤਰ, ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 61
14. ਡਾ. ਅੰਜਨਾ ਭਾਰਗਵ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੋਂ ਮੇਂ ਵਾਦਯੋ ਕਾ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 232
15. ਪੰ. ਦੇਵਸ਼ੀਸ਼ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਲਾਈਡ ਗਿਟਾਰ ਵਾਦਕ (ਆਗਰਾ) ਨਾਲ ਹੋਈ ਨਿੱਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ

ਰਾਕੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਮਿੱਠੜਾ (ਕਪੂਰਥਲਾ)

.....
ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਚਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਰੀਦ ਬਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਹੀ ਸਨ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਅਤਿ ਨਿਕਟਤਾ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰੀ, ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਤਾ ਸਮਾਨ, ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਜਾਣਣ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਅਤੇ ਵੀਰ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਅਣਗੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

“ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪੇਕਾ ਪਿੰਡ ਚਾਹਲ, ਤਹਿਸੀਲ-ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਹਿਤਾ ਕਲਿਆਣ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਡੇਹਰਾ ਜਾਮਾ ਰਾਏ ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੀ। ਕਲਿਆਣ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਜੀ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਪਰ ਕਲਿਆਣ ਦਾਸ ਜੀ ਮਹਿਕਮਾ ਮਾਲ ਵਿੱਚ ਪਟਵਾਰੀ ਲੱਗ ਕੇ ਰਾਏ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ) ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਰਾਏ ਬੁਲਾਰ ਪਾਸ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਲਾਲ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਜਾਮਾ ਰਾਏ ਹੀ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਜਣੇਪੇ ਸਮੇਂ ਲੜਕੀ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਸਮੇਂ ਬੀਬੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਪਿੰਡ ‘ਚਾਹਲ’ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਥੇ 1464 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੱਚੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਬੱਚੀ ਦਾ ਜਨਮ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਨਕੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਨਾਨਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਮਾਣਿਆਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ (ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ) ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕੁਝ ਕਰੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਚਾਚਾ ਮਹਿਤਾ ਲਾਲ ਚੰਦ ਆਪ ਬਾਲੜੀ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਚਾਅ ਮਲੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਇ ਭੋਇ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਸਵਾ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਪਲੇਠੀ-ਜਾਈ ਲੈ ਕੇ ਪੇਕਿਉਂ ਤਲਵੰਡੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਸਾਲ ਸੀ”।¹

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਸੀ। ਉਹ ਆਮ ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੇਕੇ ਘਰ ਰਹੀ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਜੈ ਰਾਮ ਪਾਸ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਬੜੇ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਭਾਵ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਸੋਹਣੇ ਵੀਰ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਕੌਤਕ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਤੇ ਬਲਿਹਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਆਪਣੇ ਨੂਰੀ-ਮੁਖੜੇ ਵਾਲੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਕੁਛ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿਡਾਂਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਡ-ਲਡਾਂਦੀ ਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਘੁਮਾਉਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਲ ਲਈ ਸੋਹਣਾ ਵੀਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ

ਤਰਲੋਂ ਮੱਛੀ ਹੋਈ ਵੀਰਾ-ਵੀਰਾ ਕਰਦੀ ਆਪਣੇ ਵੀਰੇ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੀ ਤੇ ਲੱਭਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਇੱਕ ਪਲ ਵੀ ਸਹਿਣ ਨਾ ਕਰਦੀ। ਜਦੋਂ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਵੀਰ ਪਾਂਧੇ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਵੀਰ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਨਾਗ ਨੇ ਛਾਂ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਵੀਰ ਨੇ ਮੱਝੀਆਂ ਚਾਰੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਨਾਨਕ ਵੀਰ ਨੇ ਪੈਲੀ ਬੀਜੀ, ਜਦੋਂ ਵੀਰ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਆਪਣੇ ਵੀਰੇ ਦੇ ਸਭ ਕਉਤਕ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਵੀਰੇ ਤੇ ਬਲਿਹਾਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖਿਡਾਉਂਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਗਨ-ਸੁਆਰਥ ਕਰਦੀ ਨਾ ਥੱਕਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੀਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਚਪਨ ਬੀਤੀਆਂ।

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੋ ਕਿ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਪਾਸ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਨੂੰ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤਲਵੰਡੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਤੇ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਹ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ। ਸੋ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਫ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਮੁੰਡਾ ਲੱਭ ਕੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਲਈ ਜੈ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਵਰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੀ ਲਾਡਲੀ ਬੱਚੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਸਿਰਫ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਸੀ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ “ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 1521 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਮਤ 1532 ਵਿੱਚ ਜੈਰਾਮ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਵਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸੀ”।²

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਵੀਰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੜੇ ਹੀ ਚਾਅ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬੜੀ ਹੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਜਾਣੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾ ਲਈ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵੀਰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਲਾਈ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਕੋਲ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਬੜਾ ਹੀ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਇੱਕ ਸੁਹਿਰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਸੋ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਨੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਭਾਵ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਬਣਾਈਏ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਬੁਲਾਈਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੇਗੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣ-ਭਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਿਕਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾਂ “ ਸੰਨ 1487ਈ. (24 ਜੇਠ, 1544 ਬਿ.) ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਟਾਲਾ ਨਿਵਾਸੀ ਮੂਲ ਚੰਦ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ”।³ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਘਰ

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਜੈ ਰਾਮ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਦੋਂ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਚੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਕੌਤਕ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ। “ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਸੱਸ ਤੇ ਨਣਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਦਾ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਭਾਈਆ ਜੈ ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਨਣਾਨ-ਭਰਜਾਈ ਰਲ ਕੇ ਬਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੇ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਵੀਰ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਤੇ ਮੋਦੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਥਿਆਵਾਂ ਵੀ ਦੱਸੀਆਂ”।⁴ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ “ਜਿਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਦੋ ਸੁਪੁੱਤਰਾਂ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਲਖਮੀ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ”।⁵ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਰੱਬੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ “ਸੰਨ 1497 ਈ. (1554ਬਿ.) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਆਪ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ”।⁶ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਭ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾਂ ਡੁੱਬਿਆ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪ ਕਿਵੇਂ ਡੁੱਬ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਪਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੋਗੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਵਾਂਗਾ। “1518 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦ ਆਖਰੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਆਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੇਬੇ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਜਾਣ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਰੁਕ ਗਏ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਬੀਤਣ ਬਾਅਦ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ

ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਪਾਠ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀ 54 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਹੀ ਕੀਤਾ”।⁷

ਸੋ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਹ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾਂ ਉਹ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਮਰੀਅਮ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਨਮਾਨ ਬੀਬੀ ਖ਼ਤੀਜਾ ਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਪਦਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਹੈ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਦੀ ਭੈਣ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1) ਪ੍ਰਿੰ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਹਉਰਾ, “ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ,” ਵੱਡਾ ਪੁਰਖੁ ਪਰਗਟਿਆ...(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ: ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ), ਸੰਪਾ: ਰੂਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ), ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2016, ਪੰਨਾ-594
- 2) ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, “ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,” ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਭਾ. ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004, ਪੰਨਾ-520
- 3) ਡਾ.ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, “ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼,” (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002, ਪੰਨਾ-162
- 4) ਪ੍ਰਿੰ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਹਉਰਾ, “ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ,” ਵੱਡਾ ਪੁਰਖੁ ਪਰਗਟਿਆ...(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ: ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ), ਸੰਪਾ: ਰੂਪ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ), ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2016, ਪੰਨਾ-600
- 5) ਡਾ.ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, “ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼,” (ਭਾਗ ਦੂਜਾ) ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002, ਪੰਨਾ-162
- 6) ਉਹੀ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ-ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ, ਇੱਕ ਅਜ਼ਾਦ ਵਿਸ਼ਵਗਿਆਨਕੋਸ਼

ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ : ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਲੋੜ

ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ,

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

.....
ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਵਿਕੋਲਿਤਰਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਅਰਥਾਤ 'ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ' ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਲੋਕ ਸੁਖੀਆ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ' ਮੁਤਾਬਕ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਪਰਲੌਕਿਕ ਦੋਹੀਂ ਥਾਈਂ ਸਦੀਵੀ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਉਧਾਰ ਕਰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੋੜ ਕੇ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਕੱਚ ਤੋਂ ਸੱਚ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਮਨਮੁਖਤਾ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖਤਾ ਵੱਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੈ ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਚੈਵੀ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਉਘੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇੱਕ ਰੰਗ ਮੰਚ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਜਿੰਮੇ ਲੱਗੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕਰਕੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਉਹਲੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਪਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਸਾਜੀ ਗਈ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਉਸਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (1469-1539 ਈਸਵੀ), ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ (ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਵਾਰ 'ਗੁਰੂ', 'ਪਿਤਾ' ਅਤੇ 'ਮਾਤਾ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ ॥

ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 8)

ਅਰਥਾਤ- ਪਵਣ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਆਦਿਕ, ਸਮੂਹ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੁੱਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਣਹਾਰ ਕਰਤਾਰ ਇਸ ਜਗਤ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਖੇਲੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤ ਜਾਤਾ ॥ ਉਦਰ ਸੰਜੋਗੀ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ॥

ਰੈਣਿ ਦਿਨਸੁ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਜਗੁ ਖੇਲੈ ਖੇਲਾਈ ਹੇ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 1020)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਪਵਣ ਗੁਰੂ ਗੁਰੁ ਸਬਦੁ ਹੈ ਰਾਗ ਨਾਦ ਵੀਚਾਰਾ ।

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਜਲੁ ਧਰਤਿ ਹੈ ਉਤਪਤ ਸੰਸਾਰਾ ।

ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਰਾਤਿ ਦਿਹੁ ਵਰਤੇ ਵਰਤਾਰਾ ।

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਘਟਿ ਚੰਦ੍ਰ ਆਕਾਰਾ ।

ਆਪੇ ਆਪਿ ਵਰਤਦਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਰਧਾਰਾ ।

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ 2, ਪਉੜੀ 19)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਲਈ 'ਅਪੁ', ਅਗਨੀ ਲਈ 'ਤੇਜੁ', ਹਵਾ ਲਈ 'ਬਾਇ' ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਲਈ 'ਪ੍ਰਿਥਮੀ' ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਬਚਨ ਹਨ:

ਅਪੁ ਤੇਜੁ ਬਾਇ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਆਕਾਸਾ ॥

ਐਸੀ ਰਹਤ ਰਹਉ ਹਰਿ ਪਾਸਾ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 327)

“ਕੁਦਰਤ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ- ਕੁਵੱਤ, ਤਾਕਤ, ਅਖਤਿਆਰ, ਕਾਬੂ, ਫਿਤਰਤ ਆਦਿ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕਾਦਿਰ-ਉਲ-ਕੁਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ।¹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ: ਕੁਦਰਤਿ ਕੀਮ ਨਾ ਜਾਣੀਐ ਵਡਾ ਵੇਪਰਵਾਹੁ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 724)

ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਣ ਕਹਾ ਵੀਚਾਰੁ ॥

ਵਾਰਿਆ ਨ ਜਾਵਾ ਏਕ ਵਾਰ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 4)

“ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਜ਼ੂਰੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਹ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਕੁੱਲ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਕਾਦਿਰਿ ਮੁਤਲਕ ਬ-ਕੁਦਰਤ ਜ਼ਾਹਿਰ ਅਸਤ ।

ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੁਦਰਤੇ ਖੁਦ ਕਾਦਿਰ ਅਸਤ ।”²

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਕਾਦਰੁ ਮਨਹੁੰ ਵਿਸਾਰਿਆ ਕੁਦਰਤਿ ਅੰਦਰਿ ਕਾਦਰੁ ਦਿਸੈ ।

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ 37, ਪਉੜੀ 14)

ਬਹੁਰੰਗੀ ਕੁਦਰਤ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਇੱਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਇਬਾਰਤ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਭਾਵੇਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁਣ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਪਦ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਾੱਖਯ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਬਲਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਵਸਿਆ ॥

ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 469)

“ਪਰਮਾਰਥਕ ਸੇਧ ਦੇਣ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਸਾਡੇ ਤੱਤਵੇਤਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਗਗਨਮਈ ਆਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਦਾ ਨਿੱਘ ਦੇਣ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਦੇਸ਼-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ 'ਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਜਿਸ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਦੀਆਂ-ਨਾਲਿਆਂ, ਪਹਾੜਾਂ, ਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ-ਜੂਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗ-ਸਾਥ ਮਾਣਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਬਾਰਾਮਾਹ ਰਾਹੀਂ, ਕਿਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਮਾਣਨਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ

ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਤ-ਗਰਭ ਤੋਂ ਕਬਰ ਤਕ ਫੈਲੇ ਕੁਦਰਤ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖੁੱਟ ਬਰਕਤਾਂ ਦੇ ਅਮੁੱਲ-ਨਿਧਾਨ ਦਾ ਜੋ ਸਰਬਾਂਗੀ ਚਿੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਮੁਚ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ, ਦੁਰਲੱਭ ਅਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਫਿਰਨਾ, ਵਣਾਂ ਦਾ ਕੰਬਣਾ, ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਝੜਨਾ, ਚਹੁੰ ਕੁੰਟਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਵਲੀ, ਕੰਧੀ ਉੱਤੇ ਰੁੱਖੜਾ, ਸਿੰਮਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਚੰਦ ਚਕੋਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਮੋਰ ਤੇ ਪਰਬਤ ਦੇ ਯਾਰਾਨੇ, ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਚਹਿਚਹਾਟ, ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਕਲ ਕਲ, ਪੰਜ ਆਬਾਂ (ਦਰਿਆਵਾਂ) ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਜਾਪ, ਮੱਛੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਜਲੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਗੱਲ, ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗ, ਪੰਖ ਪਰਾਹੁਣੀ, ਦਰਿਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ, ਸਰਵਰ ਹੰਸ, ਟਿੱਬੇ ਤੇ ਮੀਂਹ, ਪਿੰਜਰ ਚੁੰਡੇ ਕਾਂ, ਕੰਧ ਕੁਹਾੜਾ, ਸਿਰ ਘੜਾ, ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣ, ਕਮਾਦ ਤੇ ਕਾਗਦ, ਵਿਸ-ਗੰਦਲਾਂ, ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆਂ, ਵਣ-ਕੰਡੇ, ਥਲ-ਡੂਗਰ, ਖੰਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਦੀਪ, ਲੋਅ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਨੂਠੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ।”³

ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਇਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਤੋਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। “ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਵਿਲਿਅਮ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ - ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।”⁴ “ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ’ (Foster mother) ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।”⁵

“ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ‘ਪਸ਼ਾ ਸੂਕਤ’ ਤੇ ‘ਉਸ਼ਾ ਸੂਕਤ’, ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ‘ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸੂਕਤ’, ‘ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਮਾਇਣ’ ਤੇ ‘ਉੱਤਰ ਰਾਮ ਚਰਿਤ’ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖਾਸ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬਾਣ ਭੱਟ, ਭਵਭੂਤੀ ਤੇ ਮਹਾਂਕਵੀਂ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ- ‘ਕਾਦੰਬਰੀ’, ‘ਮੇਘ ਦੂਤ’, ‘ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ’, ‘ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨਾਟਕ’ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਰਤ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।”⁶

“ਮੱਧ-ਕਾਲ ਤੱਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਸਬੰਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਬੜਾ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਸਟੀਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਸਬੰਧੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਈ ਕਲਪਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਬਲਕਿ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ‘ਤੇ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਗੈਸਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ, ਫਿਰ ਜਲ ਅਤੇ ਜਲ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਜਲ ਹੈ, ਉਥੇ ਜੀਵਨ ਹੈ।”⁷

ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਹਨ-

ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੈ ਤੇ ਜਲੁ ਹੋਇ ॥

ਜਲ ਤੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 19)

ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 472)

ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰੂ ਵਾਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤਾਂ (ਆਕਾਸ਼, ਧਰਤੀ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਅੱਗ) ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਹਰ ਜੀਵ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ।

ਪਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕੁੱਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਹਰੇਕ ਜਲਚਰ, ਥਲਚਰ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ-ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤਿ ਲਈ ਅਤੀ ਲੋੜੀਂਦਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਸੋ ਪਾਣੀ ਦੀ ਅਹਿਮ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਜਾਂ ਨਦੀਆਂ-ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਵੱਸੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ।

“ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਨੌਂ ਸੌ ਮੀਲ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਸੰਘਣੇ ਵਣ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਹੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਪੰਚਨਦਾ’ ਸੀ।”⁸

“ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਵੱਖਵੱਖ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ‘ਰਿਗ ਵੇਦਿਕ ਕਾਲ’ ਵਿੱਚ, ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਖੇਤਰ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਿਖਰ ‘ਤੇ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ‘ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਸੱਤ ਦਰਿਆ ਵਹਿੰਦੇ ਸਨ- ਸਰਸਵਤੀ, ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ, ਜੇਹਲਮ ਅਤੇ ਸਿੰਧ। ਬੀਰ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ‘ਤੇ ਜਦ ਯੂਨਾਨੀ ਹਮਲਾਵਰ ਇਥੇ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ‘ਪੈਂਟੇ ਪੋਟੇਮੀਆ’ ਅਰਥਾਤ ‘ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ..... ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੂਬੇ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ’ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਪੰਜਾਬ’ ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੀਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।”⁹

ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਇਥੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੱਕਾ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਹਾਜੀ ਮੱਕੇ ਦੇ ਪਾਵਨ ਖੂਹ ‘ਜ਼ਮਜ਼ਮ’ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ‘ਆਬੇ-ਹਯਾਤ’, ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ‘ਜਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ’ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ, ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ‘ਗੰਗਾ ਤੇਰਾ ਪਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ’ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਮੌਤ ਤੀਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਜਲ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ‘ਗੰਗਾ’ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਕੇ ਗੌਰਵ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਵਗਣ ਵਾਲੇ ਦਰਿਆ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨੂੰ ‘ਗੰਗਾ ਗੋਦਾਵਰੀ’ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਵਗਦੀ ਉਹ ਨਦੀ (ਜੋ ਹੁਣ ਲੱਗਪਗ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ), ਜਿਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਯੁੱਧ-ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ ‘ਚਰਨ ਗੰਗਾ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੀਕਰ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਸਮੇਂ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਇਸੇ ਚਰਨ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣੇ ਸਟੇਡੀਅਮ ਵਿਖੇ ਘੋੜ ਦੌੜ, ਨੇਜ਼ਾ-ਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਆਰਟਸ ਦੇ ਕਰਤਬ ਵਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਹੋਈ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਸਾਈ ਨਗਰੀ ‘ਚੱਕ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ’ ਵਿਖੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ-ਪਾਨ ਲਈ (ਸੁਧਾ ਸਰ, ਰਾਮ ਸਰ, ਸੰਤੋਖ ਸਰ ਆਦਿ) ਜੋ ਸਰੋਵਰ ਖੁਦਵਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਮੁੱਖ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ‘ਸੁਧਾ ਸਰ’ (ਭਾਵ- ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਰੋਵਰ) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇਸੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਰਮਣੀਕ ਕਿਨਾਰੇ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਦੇਖਰੇਖ ਵਿੱਚ ਲਿਖਵਾਈ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਨੂੰ ਇਥੇ ਸਸ਼ੋਭਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸੁਧਾ ਸਰ

ਸਰੋਵਰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੋਰ ਨਾਲ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ 'ਚੱਕ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ' ਤੋਂ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਾਗ ਆਸਾ ਦਾ ਨਿਮਨ ਫੁਰਮਾਨ ਜਿੱਥੇ ਕਾਦਰ ਦੀ ਸਾਜ਼ੀ ਹੋਈ ਬਹੁਰੰਗੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ, ਇੱਕ ਰਸ ਅਤੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਵੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦਵਾਉ ॥ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਹਿ ਲਖ ਦਰੀਆਉ ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਅਗਨਿ ਕਢੈ ਵੇਗਾਰੁ ॥ ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਇੰਦੁ ਫਿਰੈ ਸਿਰ ਭਾਰਿ ॥ ਭੈ ਵਿਚਿ ਰਾਜਾ ਧਰਮ ਦੁਆਰੁ ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ ॥ ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤੁ ॥.....

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 464)

ਸੂਰਜ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੇ ਵਕਤ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਡੁੱਬਣਾ, ਚੰਦਮਾ ਦਾ ਘਟਦੇ-ਵਧਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਚਾਲੇ ਚੱਲਦੇ ਜਾਣਾ (ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਰ-ਭਾਟਾ ਆਦਿ ਦਾ ਉਪਜਣਾ), ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੀਲੇ ਅੰਬਰ ਨੂੰ ਜਗਮਗਾਉਣਾ-ਸਭ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਹਨ, ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੁਵਾ-ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ-ਰਸ ਚੱਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜਾਂ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਵਾਂਗ ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕੀ ਪਰਲੋ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਵੇਗੀ, “ ਮਹਾਂਕਵੀਂ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਘਾਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਤੀਕ, ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ - “From the grasses in the field to the stars in the sky, each one is doing just that, and there is such profound peace and surpassing beauty in nature because none of these tries to transgress its limitations.”¹⁰

ਧਰਮ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ 'ਬਾਈਬਲ' ਵਿੱਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵਲੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਅਤੇ ਕਰੋਪੀ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ: “ਧਰਮੀ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਰਦਾਸ-ਬੇਨਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ..... ਇੱਕ ਵੇਰ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਤੀਕ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਰਖਾ ਦੀ ਇੱਕ ਬੂੰਦ ਤੱਕ ਨਾ ਵਰ੍ਹੀ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਰਹਿਮਤ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਨੇ ਖੂਬ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵੇਰ ਫਿਰ ਬਨਸਪਤਿ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ-ਬਹਿਰਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।”¹¹

“ਇੰਜ ਹੀ ਜਦੋਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਕਹਿਰ ਵਰਤਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਭਿਆਨਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਤੁਰ੍ਹੀਆਂ ਵਜਾਉਣ 'ਤੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗੀ, ਭੁਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਦੀ ਭਾਰੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋ ਗਈ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਗਰਦ-ਗੁਬਾਰ, ਧੂਆਂ ਤੇ ਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰ ਪਸਰ ਗਿਆ, ਚੀਕਾਂ ਤੇ ਕੁਰਲਾਟਾਂ ਨਾਲ ਅੰਬਰ ਦਹਿਲ ਉਠਿਆ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਲਾਮਤਾਂ ਕਾਰਨ ਮਰਨ ਲੱਗਾ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਜਲ-ਜੰਤੂ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ”¹² ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤੁੱਛ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਭੁਚਾਲ, ਸੋਕੇ, ਹੜ੍ਹ, ਸੁਨਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਮਾਰੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਆਫ਼ਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪੇਟ ਚੀਰ ਕੇ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਤੇਲ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਕੱਢਿਆ, ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਈ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੁਨਾਮੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੀ ਛੇਤਛਾਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਫਸਲ ਨੂੰ ਕੀੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ, ਉਥੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਬੰਜਰ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਯਤਨ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਪਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵੀ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਨੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਥੀ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਨ, ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਨਸਾ, ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਗੰਧਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅੰਦਰ ਚਮੜੀ ਰੋਗ ਅਤੇ ਕੈਂਸਰ ਵਰਗਾ ਰੋਗ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਇਹ ਕਾਇਨਾਤ ਉਸਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵਿਗਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਪਲੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਜਿਥੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। “ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਕਰੇ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਠਵੇਂ ਅਵਤਾਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਲੀ ਨਾਗ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ।” 13

“ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਹਰਿਆਲੀ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜਾ (ਸਿਰਮੌਰ) ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ‘ਰਾਜਸਥਾਨ’ ਕੁਝ ਹੀ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਧੂੜ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਬੱਦਲ ਰੁੱਸ ਗਏ। ਮੌਜੂਦਾ ਮਾਰੂਥਲ (ਰੇਗਿਸਤਾਨ) ਮਰਾਕੋ, ਅਲਜੀਰੀਆ ਅਤੇ ਟਿਊਨੇਸ਼ਿਆ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਰੋਮਨ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਨਾਜ ਖੇਤਰ ਸਨ, ਇਸੇ ਦੀ ਉਪਜ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਸਿਸਲੀ ਦਾ ਭੋਂ-ਖੋਰ ਹੈ। ਮੈਸੋਪਟਾਮੀਆ, ਫਲਸਤੀਨ, ਸੀਰੀਆ ਅਤੇ ਅਰਬ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗ- ਉਰ, ਸੁਮੇਰੀਆ, ਬੇਬੇਲੀਨ ਅਤੇ ਅਸੀਰੀਆ ਕਦੀ ਮਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਾਣ ਮੱਤੇ ਤਖ਼ਤ ਸਨ। ਕਲੂ ਦਾ ਉਪਜਾਊ ‘ਪਰਸ਼ੀਆ’ ਅੱਜ ਦਾ ਮਾਰੂਥਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਹਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਯੂਨਾਨ ਅੱਜ ਆਪਣੀ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਕਾਰਨ ਝੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”¹⁴

‘ਮਾਂ’ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕੈਮੀਕਲਾਂ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਦੀ ਹਿੱਕ ‘ਤੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾ ਕੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਘੋਰ ਅਨਰਥ ਕਮਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੁੰਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਵੀ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਹੋ ਰਹੀ ਕਟਾਈ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਬੰਜਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੌਸਮ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਆਮਦ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਜ਼ਹਿਰਾਂ, ਮਾਰੂ ਸਪਰੇਆਂ, ਕੀਟ ਨਾਸ਼ਕਾਂ, ਸਨਅਤੀ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਸਮੂਹ ਜੀਵਜੰਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚ

ਮਿਚ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਮਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਜਾਤੀਆਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਉਤੇ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਾ ਪੀਲੀਆ, ਕੈਂਸਰ, ਸ਼ੂਗਰ, ਬਲੱਡ-ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ, ਚਮੜੀ ਰੋਗ, ਅਲਰਜੀ, ਪੇਟ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨ, ਅੰਤੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹ ਦੇ ਰੋਗ, ਆਦਿਕ ਭਿਆਨਕ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

“ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਨ-ਭੰਡਾਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਅਧਿਕ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਨ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ 1930ਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਜਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ‘ਡਸਟ ਬਾਊਲ’ (dust bowl) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”¹⁵

“ਜੌਰਡਨ ਦਾ ਇਜ਼ਰਾਕ ਨਖਲਿਸਤਾਨ, ਜੋ 1980 ਵਿੱਚ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਮਾਰੂਥਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਟਕਸਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬੋਰਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ 1500 ਫੁੱਟ ਤੱਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇਰਾਲ ਝੀਲ ਦਾ 80× ਹਿੱਸਾ ਸੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਧਸ ਰਹੀ ਹੈ।”¹⁶

ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਅਟੱਲ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਗੁਣ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਨਿੱਘ ਦੇਣਾ, ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਗੁਣ ਚਾਨਣ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੀਤਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦਾ ਗੁਣ ਜਲਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਵਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਹੈਨ ਹੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਕੁਲ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਸੰਜੀਵਨੀ। ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਜੜ੍ਹ ਜਾਂ ਚੇਤੰਨ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਜਾਂ ਖੜੋਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਤਾਂ ਸਭ ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰਮੌਰ ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ‘ਅਸ਼ਫੁਲ ਮਖ਼ਲੂਕ’- ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਜਾਂ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਉਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ”

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਈਆਂ ਉਦਯੋਗਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟਰਾਨਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਪੱਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜਲ-ਜੀਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਬੈਠਿਆਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਚੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਫਿਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਸੁਖ-ਆਰਾਮ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਿਤਨਾ ਦੁਖੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਅੱਜ ਹੈ, ਇਤਨਾ ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਤਰਫ਼ ਚਿੰਤਾ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਆਲਮ ਪਸਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਮਨਪਸੰਦ ਪਦਾਰਥ ਖਾ ਪੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨਪਸੰਦ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਰਾਮਦੇਹ ਗੱਦਿਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ। ਸੰਸਾਰ ਜੇਤੂ ਬਣਨ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਖਤਰਨਾਕ ਐਟਮੀ ਅਤੇ ਕੈਮੀਕਲ ਹਥਿਆਰ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖੱਟਿਆ ਘੱਟ, ਲੇਕਿਨ ਗੰਵਾਇਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ, ਤੇਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਣਿਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਧੁਰ ਪਾਤਾਲ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਬੋਰ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਖਿਲਵਾੜ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਿੰਗੇ ਪਏ ਹਨ। ਆਏ ਦਿਨ ਆ ਰਹੇ ਭੁਚਾਲਾਂ, ਸੁਨਾਮੀਆਂ, ਸੋਕਿਆਂ, ਹੜ੍ਹਾਂ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਓਜ਼ੋਨ ਪਰਤ ਦੇ ਪਤਲਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੈ ਰਹੇ ਛੇਕ ਆਦਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਹੁਦਰਾ-ਪਣ ਹੀ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕਿਤਨਾ ਮਾਰੂ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅੱਜ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ “ਕੋਵਿਡ-19” ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਆਏ ਦਿਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੌਤਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਣਥੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਗ੍ਰਾਫ਼ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਰੋਨਾ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਅਤੇ ਇਹਤਿਆਤ ਵਜੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੱਗਪਗ ਹਰੇਕ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਲਾਕ-ਡਾਊਨ ਅਤੇ ਕਰਫਿਊ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਸੜ੍ਹਕਾਂ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਬੰਦ ਹਨ, ਭੱਠਿਆਂ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੱਪ ਹੈ। ਜਹਾਜ਼, ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ, ਬੱਸਾਂ, ਟਰੱਕ ਆਦਿ ਤਮਾਮ ਵਹੀਕਲ ਵੀ ਥਾਉਂ-ਥਾਈਂ ਜਾਮ ਹੋਏ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੀਕ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ, ਮੀਜ਼ਾਈਲਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੀ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਿੱਧਰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ, ਕੀ ਹਵਾ ਤੇ ਕੀ ਪਾਣੀ- ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ-ਜਮੁਨਾ ਆਦਿ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜੋ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੱਲ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਸ ਰਹੀ, ਉਹ ਇੱਕ ਵੇਰ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। “ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣਾ, ਆਪੇ ਹੀ ਕਾਜ ਸਵਾਰੀਏ” ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਗੋਂ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਉ, ਤਮਾਮ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਮੁਕਾ ਕੇ ਇਹ ਅਹਿਦ ਕਰੀਏ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਲਈ ਜਿਥੇ ਆਪਣਾ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿਆਂਗੇ ਉਥੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਵਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਆਦਿ- ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਅਮੋਲਕ ਦਾਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਾਂਗੇ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ‘ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤ੍ਰਨ’, ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ 1985, ਪੰਨਾ-204
2. ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ, ‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਹ’, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974, ਪੰਨਾ-61
3. ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ, ‘ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’, ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਲੈਕਚਰ ਵਿਚੋਂ
4. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮਿਨਹਾਸ, ‘ਕਰਮਯੋਗੀ ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੀਚੇਵਾਲ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2011, ਪੰਨਾ-164
5. ਡਾ. ਰੌਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ, ‘ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤ੍ਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ’, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ 1956, ਪੰਨਾ-14
6. ਉਹੀ- , ਪੰਨਾ-14
7. ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ: ਵਰਤਮਾਨ ਚੇਤਨਾ’ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ 300 ਸਾਲਾ ਗੁਰਤਾ-ਗੱਦੀ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸੋਵੀਨਰ, 2008, ਪੰਨਾ-57
8. ਅਨੁਪਮ ਮਿਸ਼ਰ, ‘ਅੱਜ ਵੀ ਖਰੇ ਹਨ ਤਾਲਾਬ’, ਪੰਨਾ-14

9. ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ ਗੁਲਸ਼ਨ, 'ਅੱਜ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ', ਧਾਲੀਵਾਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ, ਪੰਜਾਬ, 1978, ਪੰਨਾ-10
10. ਸ. ਸ. ਅਮੋਲ, 'ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤ੍ਰਨ ਦੇ ਭੇਦ', ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ 1956, ਪੰਨਾ-66
11. The New English BibleL New Testament, The University Press, Oxford, England, 1961, p.493
12. ਉਗੀ- , ਪੰਨਾ 537-542
13. ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ, 'ਪਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ ', 'ਨਿਰਮਲ ਨੂਰ', ਸੀਚੇਵਾਲ (ਜਲੰਧਰ), ਮਈ 2007, ਪੰਨਾ-16-19
14. ਵਿਜਯ ਬੰਬੇਲੀ, 'ਯੋਜਨਾ', ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਜੁਲਾਈ 2010, ਪੰਨਾ-42
15. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਢੇਸੀ, ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦਾ ਕਹਿਰ ਅਤੇ ਹੋਸ਼ਮੰਦ ਜੀਵਨਜਾਚ, ਪੰਜ ਨਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲਾਂਬੜਾ (ਜਲੰਧਰ), 2007, ਪੰਨਾ-166
16. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਾਜ਼ੀ, 'ਜਲ ਬਿਨ ਸਾਖ ਕੁਮਲਾਵਤੀ', ਪਟਿਆਲਾ, 2008, ਪੰਨਾ-2

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਸੰਵੇਦਨਾ : 'ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ,
ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਰੂਪਨਗਰ,

.....
ਸੰਵੇਦਨਾ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹਨ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ, ਜਾਣਨਾ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਆਦਿ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਇਹ ਕਰਤਾਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਆਤਮਸਾਤ ਹੋ ਕੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਜਿਥੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਲਾਮਈ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਵਰਗਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮੱਰਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗੀਤ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'ਲਿਰਕ' ਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ, ਧੁਨੀ, ਲੈਅ ਆਦਿ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ ਇਕ ਭਾਸ਼ਕ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਛੰਦ, ਅਨੁਪਾਸ, ਤੁਕਾਂਤ, ਦੁਹਰਾਉ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਜੁਗਤ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗੀਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਲੋਂ ਪਿੱਠ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ। ਪਾਠਕ ਇਸ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਮਾਣਦੇ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਮਾਣਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

ਪ੍ਰਗੀਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਉਚਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪਾਠਕ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ,
ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਮਾਣਦਾ ਹੈ।¹

ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਸਵੈ ਸਵੈਸੰਬੋਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਸਵੈਸੰਬੋਧਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗੀਤਕਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੋਧਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਮਾਣਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਗੀਤ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਲੱਛਣ ਇਸਦੀ ਗਾਇਨਯੋਗਤਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਉਸਦਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪ੍ਰਗੀਤ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈਅ ਭਰਪੂਰਤਾ ਹੈ।

ਨਿੱਜਤਾ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੀ ਜਿੰਦਜਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਵੀ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਵਲੋਂ ਚੇਤੰਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਅੰਤਰ -ਜਗਤ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਹਿਰਦਾ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਹਿਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗੀਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਗੀਤ ਇਕ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਪ੍ਰਗੀਤ ਕਿਸੇ ਨਜ਼ਮ ਜਿੰਨੇ ਜਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਲਘੂਤਾ ਜਾ ਦੀਰਘਤਾ ਭਾਵ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੀ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਧਾਰਕ ਤੱਤ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਗੀਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੂਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਪ੍ਰਗੀਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ' ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ (ਬਿਰਖ) ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ ਦੇ ਮੁਖਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਹਰੇ ਹਰਫਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੜਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਬਿੰਬ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵਰਸਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਦੀ ਦੁਆ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁਣਨ-ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮੋਹ-ਭਰੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵੀ ਤਵੱਕੋ ਵੀ : ਖੜਕ ਹੋਵੇ ਜੇ ਡਿੱਗੇ ਪੱਤਾ ਵੀ,

ਐਸੀ ਚੁੱਪ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ।²

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਗੀਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਕਟ ਦੇ ਥੀਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵੱਖਵੱਖ ਕਾਰਣਾਂ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਪੁਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਜ਼ਰ ਨਾਮੀ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁੜਿੱਤਣ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਪਹਿਲੀ ਭਰਵੀ ਫਸਲ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦੋਂ ਲੱਗੀ
ਜਦ ਆਪੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ
ਪੰਜਾਬੀ ਛੱਡੀ
ਤੇ ਫਿਰ ਅਗਲੀ ਫਸਲ ਦੇ
ਬੀ ਗਏ ਖਿਲਾਰੇ
ਵੱਢੇ ਗਏ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜਦੋਂ
ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਮਾਰੇ।³

ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਗੀਤ 'ਸੁੰਨੇ ਸੁੰਨੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿੱਚ' ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਦੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਰ ਬਾਪ ਨੂੰ ਵਸੇਬੇ ਖਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵਿਛੜਕੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਉਸ ਬਿਨਾਂ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਤੱਕਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਕਿੱਥੋਂ ਦਿਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਚੋਗਾ ਲੱਭਿਆ
ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਬਾਪੂ ਦੇਸ ਛੱਡਿਆ
ਕਿੰਨਾ ਹੈ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ
ਡੂੰਘਾ ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ 'ਚ ਤਰੰਗਾ ਗਿਆ ਗੱਡਿਆ।⁴

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਮੌਜੂਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਉਤੇ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ ਵਾਸਤੇ ਭਟਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਹੱਕ ਖੋਹਣ ਵਾਸਤੇ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਾਸਿਲਾ ਨਾਮੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਧਰਮ ਹੈ, ਇਖਲਾਕ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ, ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ
ਮੇਰਿਆਂ ਬਿਰਖਾਂ ਤੇਰੀ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚਲਾ ਫਾਸਲਾ।⁵

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਜਿਥੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸੇਧ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗੀਤ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਖਾਤਰ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਗਲਾ ਘੋਟਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕ ਗੀਤ ਜ਼ਹਿਰ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਮੈਂ ਵ ਹੱਕ ਪਰਾਏ ਭੋਗੇ
ਮਾਣੇ ਮਾਣ ਦੂਜਿਆਂ ਜੋਗੇ

.....
ਸਭ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੱਲੇ ਕੱਲੇ
ਵਾਰੀ ਬਿਨ ਵਾਰੀ ਸਭ ਚੱਲੇ

ਇਸ ਨਿਰਮੋਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਇੰਜ ਉਜਾੜੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।⁶

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਦੁਰਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਜਣਨੀ ਕਹਿਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦਹੇਜ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਘਰਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਸਿਆਣੀ ਏ ਤਦੇ ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਅੰਦਰ
ਬਗਾਨੀ ਧੀ ਹੀ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਆਈ ਹੈ।⁷

ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਟਾਖਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮੱਕਾਰੀ, ਜ਼ਬਰ, ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਆਤੰਕਵਦੀਆਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਡਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਮੈਂ ਕਦ ਕਹਿੰਨਾ ਇਨਸਾਫ ਨਾ ਮੰਗ
ਜਾਂ ਇਹ ਹੱਕ ਲਈ ਛੇੜ ਨਾ ਜੰਗ
ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤਾਂ ਕਰ
ਐਵੇਂ ਨਾ ਕੱਟ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਗ।⁸

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਨੇ ਸਰਵਣ ਦੀ ਮਿੱਥ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਵਹਿੰਗੀ ਨਾਮੀ ਗੀਤ ਵਿਚ ਸਰਵਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਰਥ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਅਹਿ ਲੈ ਚੁੱਕ ਲੈ ਸਰਵਣਾ ਵੇ
ਚੁੱਕ ਲੈ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਵਹਿੰਗੀ
ਚੰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਅੰਧਲੇ ਹੋ ਗਏ
ਗੰਗਾ ਦੇ ਜਲ ਗੰਧਲੇ ਹੋ ਗਏ
ਸਾਰੇ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਲੇ ਹੋ ਗਏ।⁹

ਪ੍ਰਗੀਤ ਦਾ ਇਕ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਵੀ ਦੇ ਨਿੱਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ 'ਮੈਂ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਵਸ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ :

ਮੈਂ ਗਿਆ ਹਾਂ ਸਿਤਮਗਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵੀ
ਸਿਰ ਤੇ ਲਟਕੀ ਹੈ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਵੀ
ਪਰ ਕੋਈ ਮਿਹਰ ਸੀ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ
ਜੋ ਵੀ ਦਿਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।¹⁰

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ ਵਿਅੰਗ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ : ਹਾਸ ਵਿਅੰਗ, ਬੌਧਿਕ ਵਿਅੰਗ, ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਵਿਅੰਗ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਆਪਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਉਦੋਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਸੀ
ਹੁਣ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਵਾਰੀ ਏ
ਉਹ ਜ਼ਖਮ ਪੁਰਾਣੇ ਭੁਲ ਵੀ ਗਏ
ਨਵਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਫੇਰ ਤਿਆਰੀ ਏ।¹¹

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਕਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਮਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ ਧਾਰਾਈ ਜੁਗਤਾਂ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਵਹਿੰਗੀ, ਸਰਵਣ, ਦਰੋਪਦੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਮਰਦਾਨਾ, ਸੀਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਮੋਟਿਫਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਰਕੇ ਨਜ਼ਰ ਉਤਾਰਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਚਿਕਿਤਸਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਰ ਨਾਮੀ ਗੀਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਸਫਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਖ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਸੂਰਜ, ਜੰਗਲ ਆਦਿ। ਬਿਰਖ ਜੋ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤਿਆ ਹੈ :

ਖੜਕ ਹੇਵੇ ਜੇ ਡਿੱਗੇ ਪੱਤਾ ਵੀ
ਐਸੀ ਚੁੱਪ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ।¹²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਥੀਮ ਵਜੋਂ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵੀ ਰੂਪਾਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਅੰਗਭਰਪੂਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਕਾਵਿ ਰੂਪ-ਅਧਿਐਨ,' ਪੰਨਾ 169

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, 'ਬਿਰਖ ਅਰਜ ਕਰੇ' ਪੰਨਾ 8

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 84

ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ-

ਅਤਰ ਸਿੰਘ, 'ਸਮਦਰਸ਼ਨ', ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1975

ਅਰਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੌਰ, 'ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ,' ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 1991

ਔਲਖ, ਗੁਰਚਨ ਸਿੰਘ, 'ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ,' ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, 2002

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ-ਅਧਿਐਨ,' ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਾਰਚ 1980

ਪਾਲ ਕੌਰ, 'ਪ੍ਰਗੀਤ ਚਿੰਤਨ,' ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1991

ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, 'ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ,' ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 2002

ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰ

ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇਲਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਣਵਿਆਹੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ, ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤੀ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਪਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਗਲਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਬਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰੂਂ ਅਤੇ ਗੁੜ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵੀ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ :

ਗੁੜ ਖਾਵੀ ਪੂਣੀ ਕੱਤੀ

ਆਪ ਨਾ ਆਵੀਂ ਵੀਰੇ ਨੂੰ ਘੱਤੀ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਵੀ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਮ ਲੜਕੀਆਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਧੀਨ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਬੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਲੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ‘ਛਲੇਡਾ’ (2001) ‘ਅੰਜੀਰ ਦਾ ਰੁੱਖ’ (2007), ‘ਉੱਧੜੀ ਹੋਈ ਗੁੱਡੀ’ (2012) ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਦਬਾਈਆਂ ਜਿਨਸੀ ਸੱਧਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਾਂ, ਪਤਨੀ, ਭੈਣ ਤੇ ਧੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਜੋਂ ਇਕ ਅਬਲਾ ਨਾਰੀ ਵਜੋਂ। ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਦੀਆਂ ‘ਆਦਿ ਕੁਆਰੀ’, ‘ਗੁੱਡੇ ਮੁੜ ਆ’ ਤੇ ‘ਉੱਧੜੀ ਹੋਈ ਗੁੱਡੀ’ ਔਰਤ ਤੇ ਬੱਚੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਗੈਰ ਮਾਨਵੀ ਵਤੀਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ‘ਗੁੱਡੇ ਮੁੜ ਆ’ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ‘ਗੁੱਡੇ’ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮੇ ਵਲੋਂ ਹੀ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਘਰੋਂ ਖੇਡਣ ਗਈ ਬੱਚੀ ਗੁੱਡੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਬੇਹੋਸ਼ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹੋ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਬੱਚੀ ਜਾਂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਦੇਖਣ

ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਔਰਤ ਜਾਂ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਮਾਪੇ ਧੀ ਦੇ ਜੰਮਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁੱਡੋ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ‘ਆਦਿ ਕੁਆਰੀ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਦਿ ਕੁਆਰੀ ਦੀ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਬੇਟੀ ਤੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅੰਕਲ ਕੁਲਜੀਤ ਹੀ ਛਲ ਤੇ ਕਪਟ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਅੰਕਲ ਕੁਲਜੀਤ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਅੱਜ ਅਚਾਨਕ ਅੰਕਲ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਵਾਲਾ ਡਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਫਿਰ ਅੰਕਲ ਨੇ ਰਿਪਨੋਟਿਜ਼ਮ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਸੋਫੇ ਉੱਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। “ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਲੈ ਤੇ ਸੋਚੀ ਕਿ ਤੂੰ ਤੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਪਰੀ ਏਂ ਉਹੀ ਨੀਲਮ ਪਰੀ ਜਿਹੜੀ ਤੂੰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਸੈਂ..... ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪੇ ਤਾਂ ਸਮਝੀਂ ਕਿ ਉਹ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ..... ਨੀਲਮ ਪਰੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ..... ਤੂੰ ਬਸ ਘਬਰਾਈਂ ਨਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨਾ ਖੋਲੀਂ...”

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਉਸਦਾ ਜੀਅ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਲੱਤ ਮਾਰਕੇ ਅੰਕਲ ਨੂੰ ਸੋਫੇ ਉੱਤੇ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ ਪਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਲੱਤਾਂ, ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਲ ਨੇ ਝਟਪਟ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਵਿੱਚ ਨਪੀੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਹੀ ਫ਼ਰਾਕ ਉਤਾਂਹ ਵੱਲ ਮਰੋੜ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਤੁੰਨ ਦਿੱਤੀ।

“ਘੁਲੇਂਗੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੈ ਚੰਡ ਮਾਰਕੇ ਮੂੰਹ ਦੁਸਰੇ ਪਾਸੇ ਲਾ ਦਉਂਗਾ... ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਕਿਹਾ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ, ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਪਈ ਰਹਿ” ਭੌਰ ਭੌਰ ਹੋਈ, ਲਾਚਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚਣ ਕਦੀ ਖੋਲਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲੱਦੇ ਜਾ ਰਹੇ, ਪਿਘਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਰਗੇ, ਹੌਂਕਦੇ ਹੌਂਕਦੇ, ਸਾਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਿਰ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਨੀਲਮਪਰੀ’ ‘ਨੀਲਮਪਰੀ’ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ ਦਰਦ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਝਲਦਿਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਲਮਪਰੀ ਦਾ ਨੀਲਾ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ ਦਿੱਸਿਆ ਜਿਸਦੇ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਨੱਕ ਵਿਚੋਂ ਖੂਨ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਦੂਰੋਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, “ਚੱਲ ਖੋਲੋ ਅੱਖ ਖੋਲੋ ਅੱਖਾਂ।”

ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਉਹਨੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। “ਰੋਣ ਕਿਉਂ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਏਂ ਤੋਸ਼ੀਏ ਮਰਜਾਣੀਏ, ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੋ ਹੋਇਆ ਸੋ ਨੀਲਮਪਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।” “ਮੈਂ ਈ ਸਾਂ” ਰੋਂਦੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਉਹ ਏਨਾ ਹੀ ਆਖ ਸਕੀ।¹

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋਈ ਤੋਸ਼ੀ ਦੇ ਬਾਲਮਨ ਦੀ ਦੁਵੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪੜਾਈ ਲਿਖਾਈ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੱਡੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਂ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾ ਸਕਦੀ ਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਿਭਾ ਨਾ ਸਕੀ।

ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਤਿਲ ਕੁ ਕਾਲਖ’ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰਾ ਦੇ ਸੁਪਰਹਿੱਟ ਤੇ ਫਲਾਪ ਹੋਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰ ਲੋਕ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨੰਗੇਜ਼ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਮੋਟੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

“ਅਖੀਰ ਉਸਦਾ ਨੰਗੇਜ਼ ਉਦੋਂ ਢਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪੁਜਾਰੀ ਯਾਨਿ ਬਾਪ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਰਨਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਤਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਦਾ ਨੰਗੇਜ਼ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।.....

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਰੋਪ ਹੋਈ ਔਰਤ ਦਾ ਨੰਗੇਜ਼ ਸਿਰਫ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹ ਸਮਾਜ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਖਾਉਣ

ਦੀ ਕਾਹਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨੰਗੇਜ਼ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਉਹ ਤਰਕ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰ ਦੀ ਕੈਂਚੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸੈਂਸਰ ਬੋਰਡ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ।.....

ਖਲਨਾਇਕ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਨੇ ਉਸ ਮੋਟੇ ਕਾਲੇ ਤਿਲ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿੱਚ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਿਆ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਇਕ ਪੂਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਖਲਨਾਇਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੇਵਿਕਾ ਮਾਂਜਰੇਕਰ ਦਾ ਰੋਪ ਕੀਤਾ।²

ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਨੇ ਫਿਲਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕਠਪੁਤਲੀ ਵਾਲੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਫਿਲਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਕਸਪੋਜ਼ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੁਖਾਤ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁਚ ਦੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਭਿਆਨਕ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਨੇ ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਬੀਬੇ’ ਅਤੇ ‘ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਮ ਨਾ ਤਾਰੇ’ ਵਿੱਚ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ‘ਬੀਬੇ’ ਤਾਂ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗੈਰ ਮਾਨਵੀ ਵਤੀਰੇ ਕਾਰਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਮ ਨਾ ਤਾਰੇ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੰਗੇਤਰ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਜ ਦੇਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਲੜਕਾ ਲੜਕੀ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਲੜਕੇ ਦੇ ਮਾਪੇ ਦਾਜ ਦੀ ਲਿਸਟ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੜਕੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲੜਕਾ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਲਾਲਚਵੱਸ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:

“ਹਾਂ..... ਆਖਿਰ ਕਿਸ ਕਿਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਦੋਂ ਤਕ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕਰਾਂਗੀ..... ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤਕ ਚੱਲਣੀ ਏਂ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਪਿਆਰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਈ ਨਹੀਂ..... ਪਿਆਰ ਅਰਪਣ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਤਾਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਏ।”³

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਨੇ ‘ਉਧੜੀ ਹੋਈ ਗੁੱਡੀ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਡਰ ਛੋਟੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਰਾਹੀਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੰਮੀ ਤੇ ਸੋਨੂੰ ਸਕੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਹਨ ਪਰ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦੀ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸੋਨੂੰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਤੇ ਇਕ ਜੋੜਾ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੰਮੀ ਨੂੰ ਇਕ ਜੋੜਾ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਮੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਡੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਸੰਦੂਕ ਵਿੱਚੋਂ ਫਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਕੱਢ ਕੇ ਗੁੱਡੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਮੀ ਦੀ ਭੂਆ ਦਾ ਲੜਕਾ ਲਾਡੀ ਸਿੰਮੀ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਗੁੱਡੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਦੇਣ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਡੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਚੋਰੀ ਗੁੱਡੀ ਚੁਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁੱਡੀ ਨਾਲ ਕਾਮ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੰਮੀ ਗੁੱਡੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵੱਡਿਆਂ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਟਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੰਮੀ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਦੀ ਉਸਦੇ ਭੂਆ ਦੇ ਲੜਕੇ ਲਾਡੀ, ਉਸਦੇ ਭਾਰਾ ਸੋਨੂੰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਲੀ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਉਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਲੁੱਟ ਲਈ ਲੁੱਟ ਲਈ ਲੁੱਟ ਲਈ

ਗੁੱਡੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟ ਲਈ

“ਅੱਛਾ! ਹੈਂ!! ਵੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟ ਲਈ ਗੁੱਡੀ ਦੀ? ਵੇ ਤੂੰ ਵੀ ਵਿਚੇ ਈ ਸੈਂ? ⁴

ਗੁੱਡੀ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦੇਖਕੇ ਸਿੰਮੀ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਮੇਰੀ ਗੁੱਡੀ? ਮੇਰੀ ਗੁੱਡੀ? ਸਿੰਮੀ ਗੁੱਡੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਬੇਵਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਮਾਦਾ ਖਿਡੌਣੇ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਆਦ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਉਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਅੱਛਾ! ਹੈਂ! ਵੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟ ਲਈ ਗੁੱਡੀ ਦੀ?

“ਅੱਛਾ! ਅੱਛਾ! ਵੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਲੁੱਟਦੇ ਸੀ ਗੁੱਡੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ?”

“ਹਾਏ-ਹਾਏ ਵੇ ਸ਼ੁਦਾਈਓ ਤੁਹਾਡੇ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ”।”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤਾੜੀ ਮਾਰਕੇ ਹੱਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਹੀ ਹੀ

ਹੋਅ ਹੋਅ ਕਰਦੇ ਪਰਲੇ ਖੁੱਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ ਨੱਠ ਗਏ।⁵

ਸਿੰਮੀ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਸੀ ਪਰ ਮੌਜੂਦ ਔਰਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਬੇਜ਼ਾਨ ਖਿਡੌਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਗੁੱਡੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਦੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਗੁੱਡੀ ਨਾਲ ਲੜਕੀ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਖੇਡਦੀ ਹੈ ਉਹੀ ਉਸਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ‘ਗੁੱਡੀ’ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਲਤ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਉਠਾਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੜਕੀ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਉੱਧੜੀ ਹੋਈ ਗੁੱਡੀ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁੱਡੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬਦਸਲੂਕੀ ਲਈ ਜਦੋਂ ਸਿੰਮੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਡਾਂਟ ਖਾਣ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

“ਨਾ ਪੁੱਤ, ਬੀਬੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨਹੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਬੇਜ਼ਤੀ ਬੂਜ਼ਤੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੁਣ ਪਿਓ ਆਏ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸਣ ਡਰਿ ਪਈਂ ਉਹ ਸਗੋਂ ਤੈਨੂੰ ਈ ਝਿੜਕੂ ਪਈ ਤੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਏਂ।”⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਲਾਡੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਗੁੱਡੀ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਾਮ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੰਮੀ ਗੁੱਡੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਟਾਲ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੰਮੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਪੈਣ ਦਾ ਡਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਖੋਲ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੇ ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਡਰ ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਬਾਲ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਪਰਨ ਕਰਕੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਬੇਸ਼ਕ ਔਰਤ ਅੱਜ ਕੱਲ ਮਰਦ ਦੀ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਬੱਚੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਲਿਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸੋਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨੋ ਸੰਰਚਨਾ ਮੁੜ ਤੋਂ ਘੜਨ ਦੀ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਰਸ਼ਪਿੰਦਰ ਰਸ਼ਿਮ, ਉੱਧੜੀ ਹੋਈ ਗੁੱਡੀ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012, ਪੰਨੇ 74-75
2. ਉਹੀ, ਛਲੇਡਾ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2004, ਪੰਨਾ 32
3. ਉਹੀ, ਅੰਜੀਰ ਦਾ ਚੁੱਖ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007, ਪੰਨਾ 79
4. ਉਹੀ, ਉੱਧੜੀ ਹੋਈ ਗੁੱਡੀ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012, ਪੰਨੇ 9-10
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-10
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-14

ਲੋਕ-ਗਾਥਾ “ਨਿੱਕੂ ਬੰਤੋ” ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ)

ਪ੍ਰੋ. ਦਿਨੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

.....

ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ, ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੰਨਗੀ ਲੋਕ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਾਯਤਾ ਅਤੇ ਕਥਾਤਮਕਤਾ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਸੰਚਾਰ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਣ, ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਸਬੰਧੀ ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ “ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਤੇ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਗੀਤਕ ਕਾਵਿ-ਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਕੇ ਬੜੀ ਸਾਦਾ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ”¹। ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਕਾਵਿ-ਕਥਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗੁੱਧੀ ਵਰਣਾਨਤਮਕ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਗੀਤਾਂ ਵਰਗੀ ਸਰੋਦੀ ਲੈਅ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਥਾ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ ਤੇ ਗੀਤ ਦੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਰਸ ਝਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ, ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਚਨਾ ਦਾ, ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ”²। ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਅਮਰੀਕਾ ਅਨੁਸਾਰ “ਬੈਲੇਡ ਉਹ ਕਥਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਕਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ”³। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਮਰੇ ਮੁਤਾਬਕ “ਲੋਕ-ਕਥਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣਮਈ ਸਰਲ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁴

ਉਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ, ਲੋਕ-ਮਨ, ਲੋਕ-ਬੋਲੀ, ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ, ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ, ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਨੂੰ ਸੱਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ, ਰਤਨਪੁਰ, ਬਹਾਦਰਪੁਰ, ਬੰਦਲਾਂ, ਤਿਊਨ ਤੇ ਸਰਯੂਨ, ਛਿੰਜਯਾਰ ਅਤੇ ਕੋਟਧਾਰ ਹਨ। ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ‘ਵੇਦ ਬਿਆਸ’ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਬਿਆਸ ਨੇ ਇਥੇ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਫ਼ਾ ਨੂੰ “ਬਿਆਸ ਗੁਫ਼ਾ” ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹ ਗੁਫ਼ਾ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਕਸਬਾ ਜੁਖਾਲਾ ਤੋਂ 2 ਕਿ.ਮੀ ਦੂਰੀ ਮਾਰਕੰਡੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ।

ਇਹ ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ “ਕਹਿਲੂਰੀ ਬੋਲੀ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੱਥਲਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖੇਤਰੀ ਖੋਜ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ “ਨਿੱਕੂ-ਬੰਤੋ” ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ:

“ਨਿੱਕੂ-ਬੰਤੋ” ਦੀ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਵਿਚਲੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸੂਚਕ ਡੰਡੂਰਾਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ “ਕਿ ਘਟਨਾ ਸੰਨ 1984-85 ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਹੈ।”⁵ ਇਸ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਦਾ ਘਟਨਾ ਸਥਾਨ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦਾ ਘੁਮਰਾਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਹਿੱਤ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੜਾਅ ਪਹਿਲਾ:

ਇਹ ਸਾਰਾ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਘੁਮਰਾਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗਾਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਸ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਦਾ ਨਾਇਕ ਨਿੱਕੂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਿੰਡ ਮਾਹੌਲ ਨਾਇਕਾ ਬੰਤੋ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਲਠੇਣੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲ ਘੁਮਰਾਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸਥਾਨ, ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੜਾਅ ਦੂਜਾ:

ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗਾਥਾ ਦਾ ਨਾਇਕ (ਨਿੱਕੂ) ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਲਦਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਪਰੰਤ ਨਾਇਕ ਨੇ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾਇਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਹੈਡਮੈਂਟ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੋਟੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਇਕ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹੜ-ਪੋਹੜ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪੜਾਅ ਤੀਜਾ:

ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕਾ (ਬੰਤੋ) ਦੀ ਚਰਿੱਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਜੋ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੈ। ਉਹ ਘੁੰਮਾਂਤਰੂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਔਰਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੌਕ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਤੇ ਕੰਡਕਟਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੜਾਅ ਚੌਥਾ:

ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗਾਥਾ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤੀ ਔਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਇਲਾਜ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਿੱਕੂ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਿੱਕੂ ਇੱਕ ਸੋਹਣਾ ਜਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਤਾਲਾਕ ਦੇ ਕੇ ਨਿੱਕੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਤਾਲਾਕ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੜਾਅ ਪੰਜਵਾਂ:

ਇਹ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਜੋ ਕਿ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ

ਅੱਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੋਹਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਜੋ ਕਿ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਭੁਗਤ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹੱਥਲੀ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ “ਨਿੱਕੂ-ਬੰਤੋ” ਇੱਕ ਪ੍ਰੀਤ-ਗਾਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਾਵਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਗਾਥਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮੁਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਭੰਜਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ “ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਵਰਜਣਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਉਣਾ ਵੀਰਤਾ ਭਰਿਆ ਕਾਰਜ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਨਾਇਕਾ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਜਾ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਾਥਾ ਵਿਚਲੀ ਕਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੂਚਨਾ ਪਰਕ ਰੂੜੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗਾਥਾ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਘੁਮਰਾਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿਆਂ ਲੋਕਾ
ਹੋ ਬੜੀ ਓ ਦੂਰ ਦਿਆ ਲੋਕਾ
ਤੈਨੂੰ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸੁਣਾਮਾ ਹੋਰ ਜੀ
ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀ ਨਕੋਰ ਜੀ
ਬੰਤੋ ਵਸਤੀ ਗਾਂਓ ਲਠੇਣੀਆਂ
ਨਿੱਕੂ ਵਸਤਾ ਮਾਹੌਲ ਜੀ”।

ਉਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਤੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹਿੱਤ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਸਮਾਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਗਾਥਾ ਦੇ ਧੁਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਘਮੰਤਰੂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਗਾਥਾ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

“ਗਾਏਂ ਗਾਏਂ ਬੰਤੋ ਫਿਰਦੀ
ਫਿਰਦੀ ਉਹ ਸੋਲਨ ਬਜ਼ਾਰ ਜੀ”

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਧਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਤੀਤਵ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ। ਪਰ ਨਾਇਕਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਜਿਬ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾਪਰਕ ਰੂੜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਧੰਨ ਦੀ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਜੋ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੈਡਮੇਟ ਬਣਦਾ ਹੈ।

“ਹੇ ਛੋਡ ਨੌਕਰੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਇਆ
ਨਿੱਕੂ ਸੇ ਹੋਲਦਾਰ ਜੀ
ਹੈਡਮੇਟ ਓ ਮੇਟੀਅਰ ਬਣ ਗਿਆ
ਮੇਟੀਆ ਭਰ ਲਈਆ ਚਾਰ ਜੀ”

ਇਹ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਬਿਲਾਸਪੁਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਜੋ ਕਿ ਚੇਲੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਨਾਇਕਾ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਟ ਦਰਦ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਨਾਇਕ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਮੋਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

“ਚਾਰ ਕ ਦਾਣੇ ਕਣਚੇ ਲਈਕੇ
ਦੇਖੇ ਨਿੱਕੂ ਸੇ ਹੋਲਦਾਰ ਜੀ
ਓ ਨਜ਼ਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਿਲਿਆਂ
ਆਗੇ ਸੇ ਓਈ ਗਈਆਂ ਚਾਰ ਜੀ”

ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਰਮਸੀਮਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਇਕਾ ਪਤੀ ਤੋਂ ਤਲਾਕ ਲੈਣ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਘੁਮੰਤਰੂ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਣ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਰ ਲਵੇਗੀ। ਇਸ ਅੰਦੇਸ਼ੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਤਾਰੀਕ ਭੁਗਤ ਕੈ ਬੰਤੋ ਨਿਕਲੀ
ਨਿੱਕੂਏ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜੀ
ਮਜਲੇ-ਮਜਲੇ ਨਿੱਕੂ ਚੱਲ ਗਿਆ
ਲੱਗਲਾਂ ਚਰਫ਼ਲੇ ਛੁਪਾਈ ਜੀ”

ਉਪਰੋਕਤ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਪੜਚੋਲਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਇਕਾ (ਬੰਤੋ) ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗ਼ੈਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੀ। ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਪਤੀ ਗੌਣ ਪਾਤਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ (ਨਿੱਕੂ) ਇੱਕ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਪਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤਮਈ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਗਾਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਸੂਤਰਧਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਹਿਮ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੂਤਰਧਾਰ ਇਸ ਗਾਥਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਪ੍ਰੀਤ-ਗਾਥਾ ਨਿੱਕੂ-ਬੰਤੋ ਦਾ ਮੁਠ ਪਾਠ

ਘੁਮਰਾਵੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆ ਲੋਕਾ
ਹੋ ਬੜੀ ਓ ਦੂਰ ਦੀਆ ਲੋਕਾ
ਤੈਨੂੰ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸੁਣਾਵਾਂ ਹੋਰ ਜੀ
ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਨਕੌਰ ਜੀ
ਬੰਤੋ ਵਸਤੀ ਗਾਂਓ ਲਠੇਣੀਆ
ਨਿੱਕੂ ਵਸਤਾ ਮਾਹੌਲ ਜੀ
ਹੋ ਛੱਡ ਨੌਕਰੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਇਆ
ਛੋਡ ਨੌਕਰੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਇਆ
ਨਿੱਕੂ ਸੇ ਹੋਲਦਾਰ ਜੀ

ਹੋ ਨਿੱਕੂ ਸੇ ਹੋਲਦਾਰ ਜੀ
 ਹੈਡਮੇਟ ਓ ਮੇਟੀਅਰ ਤੇ ਬਣ ਗਿਆ
 ਮੇਟੀਆ ਭਰ ਲਈਆਂ ਚਾਰ ਜੀ
 ਗਾਂਏ ਤੇ ਗਾਂਏ ਬੰਤੋ ਫਿਰਦੀ
 ਫਿਰਦੀ ਓ ਸੋਲੁਨ ਬਜ਼ਾਰ ਜੀ
 ਫਿਰਦੀ ਸੋਲੁਨ ਬਜ਼ਾਰ ਜੀ
 ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਿਆਣੇ ਬੰਤੋ ਦੇ ਓਈਗੇ
 ਫਿਰ ਬੰਤੋ ਬਣੀਓ ਬਦਕਾਰ ਜੀ
 ਚਾਰ ਕ ਦਾਣੇ ਕਵਰੇ ਲਈਕੈ
 ਹੋ ਚਾਰ ਕ ਦਾਣੇ ਕਵਰੇ ਲਈਕੈ
 ਦੇਖੇ ਨਿੱਕੂ ਸੇ ਹੋਲਦਾਰ ਜੀ
 ਦੇਖੇ ਨਿੱਕੂ ਸੇ ਹੋਲਦਾਰ ਜੀ
 ਓ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਿਲਿਆਂ
 ਆਗੇ ਸੇ ਓਈ ਗਈਆਂ ਚਾਰ ਜੀ
 ਤਰੀਕ ਭੁਗਤ ਕੇ ਬੰਤੋ ਨਿਕਲੀ
 ਤਰੀਕ ਭੁਗਤ ਕੇ ਬੰਤੋ ਨਿਕਲੀ
 ਓ ਨਿੱਕੂਏ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜੀ
 ਮਜਲੇ ਮਜਲੇ ਨਿੱਕੂ ਚਲੀ ਗਿਆ
 ਬਗਲਾਂ ਚ ਥੀ ਹਫ਼ਲੇ ਛਪਾਈ ਜੀ
 ਹੋ ਨਜ਼ਰਾ ਨਾਲੇ ਨਜ਼ਰਾ ਮਿਲਿਆਂ
 ਪੰਜਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਤੇ ਬੰਤੋ ਗਿਰੀ ਗੀ
 ਨਿੱਕੂਏ ਦੌੜ ਲਗਾਈ ਜੀ
 ਨਿੱਕੂਏ ਦੌੜ ਲਗਾਈ ਜੀ

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ, ਲੋਕਯਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ-165
2. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਜਿਲਦ-5, ਪੰਨਾ-651
3. ਉਦਰਿਤ, ਭਵਾਨੀ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਹਿਮਾਚਲ ਕੀ ਲੋਕ ਗਾਥਾਏਂ (ਵਿਸੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ: ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਿਮਲਾ), ਪੰਨਾ-45
4. ਮਰੇ, ਦੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਬੈਲੇਡ (ਭੂਮਿਕਾ-ਭਾਗ), ਪੰਨਾ-8
5. ਡੰਡੂਰਾਮ, ਪਿੰਡ ਪਾਲਟੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਘੁਮਾਰਵੀਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਲਾਸਪੁਰ।

Research Methodology

Prof. Manpreet kaur
Govt. college Ropar
Computer Science.HEIS

.....
ABSTRACT

There are a number of approaches used in this research method design. The purpose of this chapter is to design the methodology of the research approach through mixed types of research techniques. The research approach also supports the researcher on how to come across the research result findings. In this chapter, the general design of the research and the methods used for data collection are explained in detail. It includes three main parts. The first part gives a highlight about the dissertation design. The second part discusses about qualitative and quantitative data collection methods. The last part illustrates the general research framework. The purpose of this section is to indicate how the research was conducted throughout the study periods Research methodology is the specific procedures or techniques used to identify, select, process, and analyze information about a topic. In a research paper, the methodology section allows the reader to critically evaluate a study

Research Definition.

Research is a careful and detailed study into a specific problem, concern, or issue using the scientific method. ... This is best accomplished by turning the issue into a question, with the intent of the research to answer the question.

Purpose of research methodology

Research Methodology – is a way to systematically solve a research problem. It is a science of studying how research is done scientifically. Essentially it is the procedure by which the researchers go about their work of describing, evaluating and predicting phenomenon. It aims to give the work plan of research.

Methodology in research paper

Research methodology is the specific procedures or techniques used to identify, select, process, and analyze information about a topic. In a research paper, the methodology section allows the reader to critically evaluate a study's overall validity and reliability.

The two major types of research

The two basic research approaches are quantitative and qualitative research. Both types have different purposes.

In writing a research proposal you need a methodology to explain where you are coming from and why you want to do the research in a particular way. ... Explaining your methodology helps others know why you want to do your research in a particular way. It helps others know that you know what you are doing. Methodology is the systematic, theoretical analysis of the methods applied to a field of study. It comprises the theoretical analysis of the body of methods and principles associated with a branch of knowledge. Typically, it encompasses

concepts such as paradigm, theoretical model, phases and quantitative or qualitative techniques.

A methodology does not set out to provide solutions—it is therefore, not the same as a method. Instead, a methodology offers the theoretical underpinning for understanding which method, set of methods, or best practices can be applied to a specific case, for example, to calculate a specific result.

Tools of research

Case Studies, Checklists, Interviews, Observation sometimes, and Surveys or Questionnaires are all tools used to collect data. It is important to decide the tools for data collection because research is carried out in different ways and for different purposes.

What is Data Collection?

Data collection is a methodical process of gathering and analyzing specific information to proffer solutions to relevant questions and evaluate the results. It focuses on finding out all there is to a particular subject matter. Data is collected to be further subjected to hypothesis testing which seeks to explain a phenomenon.

Hypothesis testing eliminates assumptions while making a proposition from the basis of reason.

For collectors of data, there is a range of outcomes for which the data is collected. But the key purpose for which data is collected is to put a researcher in a vantage position to make predictions about future probabilities and trends.

The core forms in which data can be collected are primary and secondary data. While the former is collected by a researcher through first-hand sources, the latter is collected by an individual other than the user.

Types of Data Collection

Before broaching the subject of the various types of data collection. It is pertinent to note that data collection in itself falls under two broad categories; Primary data collection and secondary data collection.

Primary Data Collection

Primary data collection by definition is the gathering of raw data collected at the source. It is a process of collecting the original data collected by a researcher for a specific research purpose. It could be further analyzed into two segments; qualitative research and quantitative data collection methods.

- **Qualitative Research Method**

The qualitative research methods of data collection does not involve the collection of data that involves numbers or a need to be deduced through a mathematical calculation, rather it is based on the non-quantifiable elements like the feeling or emotion of the researcher. An example of such a method is an open-ended questionnaire.

- **Quantitative Method**

Quantitative methods are presented in numbers and require a mathematical calculation to deduce. An example would be the use of a questionnaire with close-

ended questions to arrive at figures to be calculated Mathematically. Also, methods of correlation and regression, mean, mode and median.

Secondary Data Collection

Secondary data collection, on the other hand, is referred to as the gathering of second-hand data collected by an individual who is not the original user. It is the process of collecting data that is already existing, be it already published books, journals and/or online portals. In terms of ease, it is much less expensive and easier to collect.

Your choice between Primary data collection and secondary data collection depend on the nature, scope and area of your research as well as its aims and objectives.

Importance Of Data Collection

There are a bunch of underlying reasons for collecting data, especially for a researcher. Walking you through them, here are a few reasons;

- Integrity of The Research

A key reason for collecting data, be it through quantitative or qualitative methods is to ensure that the integrity of the research question is indeed maintained.

- Reduce the likelihood of errors

The correct use of appropriate data collection of methods reduces the likelihood of errors consistent with the results.

- Decision Making

To minimize the risk of errors in decision making, it is important that accurate data is collected so that the researcher doesn't make uninformed decisions.

- Save Cost and Time

Data collection saves the researcher time and funds that would otherwise be misspent without a deeper understanding of the topic or subject matter.

- To support a need for a new idea, change and/or innovation

To prove the need for a change in the norm or the introduction of new information that will be widely accepted, it is important to collect data as evidence to support these claims.

Data collection tools refer to the devices/instruments used to collect data, such as a paper questionnaire or computer-assisted interviewing system. Case Studies, Checklists, Interviews, Observation sometimes, and Surveys or Questionnaires are all tools used to collect data.

It is important to decide the tools for data collection because research is carried out in different ways and for different purposes. The objective behind data collection is to capture quality evidence that allows analysis to lead to the formulation of convincing and credible answers to the questions that have been posed.

The Formplus' online data collection tool is perfect for gathering primary data, i.e. raw data collected from the source. You can easily get data with at least three data collection methods with our online and offline data gathering tool. I.e Online Questionnaires, Focus Groups and Reporting.

In our previous articles, we've explained why quantitative research methods are more effective than qualitative methods. However, with Formplus data collection tool, you can gather all types of primary data for academic, opinion or product research.

7 top data collection methods and tools for Academic, Opinion or Product Research

The following are the top 7 data collection methods for Academic, Opinion-based or product research. Also discussed in detail is the nature, pros and cons of each one. At the end of this segment, you will be best informed about which method best suits your research.

Interview

An interview is a face-to-face conversation between two individuals with the sole purpose of collecting relevant information to satisfy a research purpose. Interviews are of different types namely; Structured, Semi-structured and unstructured with each having a slight variation from the other.

Use this interview consent form template to let interviewee give you consent to use data gotten from your interviews for investigative research purpose.

- **Structured Interviews** - Simply put, it is a verbally administered questionnaire. In terms of depth, it is surface level and is usually completed within a short period. For speed and efficiency, it is highly recommendable, but it lacks depth.
- **Semi-structured Interviews** - In this method, there subsist several key questions which cover the scope of the areas to be explored. It allows a little more leeway for the researcher to explore the subject matter.
- **Unstructured Interviews** - It is an in-depth interview that allows the researcher to collect a wide range of information with a purpose. An advantage of this method is the freedom it gives a researcher to combine structure with flexibility even though it is more time-consuming.

Pros

- In-depth information
- Freedom of flexibility
- Accurate data.

Cons

- Time-consuming
- Expensive to collect.

What are the best Data Collection Tools for Interviews?

For collecting data through interviews, here are a few tools you can use to easily collect data.

- **Audio Recorder**

An audio recorder is used for recording sound on disc, tape, or film. Audio information can meet the needs of a wide range of people, as well as provide alternatives to print data collection tools.

- **Digital Camera**

An advantage of a digital camera is that it can be used for transmitting those images to a monitor screen when the need arises.

- Camcorder

A camcorder is used for collecting data through interviews. It provides a combination of both an audio recorder and a video camera. The data provided is qualitative in nature and allows the respondents to answer questions asked exhaustively. If you need to collect sensitive information during an interview, a camcorder might not work for you as you would need to maintain your subject's privacy.

Want to conduct an interview for qualitative data research or special report? Use this online interview consent form template to allow the interviewee to give their consent before you use the interview data for research or report. With premium features like e-signature, upload fields, form security, etc., Formplus Builder is the perfect tool to create your preferred online consent forms without coding experience.

Questionnaires

This is the process of collecting data through an instrument consisting of a series of questions and prompts to receive a response from individuals it is administered to. Questionnaires are designed to collect data from a group.

For clarity, it is important to note that a questionnaire isn't a survey, rather it forms a part of it. A survey is a process of data gathering involving a variety of data collection methods, including a questionnaire.

On a questionnaire, there are three kinds of questions used. They are; fixed-alternative, scale, and open-ended. With each of the questions tailored to the nature and scope of the research.

Pros

- Can be administered in large numbers and is cost-effective.
- It can be used to compare and contrast previous research to measure change.
- Easy to visualize and analyze.
- Questionnaires offer actionable data.
- Respondent identity is protected.
- Questionnaires can cover all areas of a topic.
- Relatively inexpensive.

Cons

- Answers may be dishonest or the respondents lose interest midway.
- Questionnaires can't produce qualitative data.
- Questions might be left unanswered.
- Respondents may have a hidden agenda.
- Not all questions can be analyzed easily.

What are the best Data Collection Tools for Questionnaire?

- Formplus Online Questionnaire

Formplus lets you create powerful forms to help you collect the information you need. Formplus helps you create the online forms that you like. The Formplus

online questionnaire form template to get actionable trends and measurable responses. Conduct research, optimize knowledge of your brand or just get to know an audience with this form template. The form template is fast, free and fully customizable.

- **Paper Questionnaire**

A paper questionnaire is a data collection tool consisting of a series of questions and/or prompts for the purpose of gathering information from respondents. Mostly designed for statistical analysis of the responses, they can also be used as a form of data collection.

Sign up on Formplus Builder to create your preferred online surveys or questionnaire for data collection. You don't need to be tech-savvy! Start creating quality questionnaires with Formplus.

Reporting

By definition, data reporting is the process of gathering and submitting data to be further subjected to analysis. The key aspect of data reporting is reporting accurate data because of inaccurate data reporting leads to uninformed decision making.

Pros

- Informed decision making.
- Easily accessible.

Cons

- Self-reported answers may be exaggerated.
- The results may be affected by bias.
- Respondents may be too shy to give out all the details.
- Inaccurate reports will lead to uninformed decisions.

What are the best Data Collection Tools for Reporting?

Reporting tools enable you to extract and present data in charts, tables, and other visualizations so users can find useful information. You could source data for reporting from Non-Governmental Organizations (NGO) reports, newspapers, website articles, hospital records.

- **NGO Reports**

Contained in NGO reports is an in-depth and comprehensive report on the activities carried out by the NGO, covering areas such as business and human rights. The information contained in these reports are research-specific and forms an acceptable academic base towards collecting data. NGOs often focus on development projects which are organized to promote particular causes.

- **Newspapers**

Newspaper data are relatively easy to collect and are sometimes the only continuously available source of event data. Even though there is a problem of bias in newspaper data, it is still a valid tool in collecting data for Reporting.

- **Website Articles**

Gathering and using data contained in website articles is also another tool for data collection. Collecting data from web articles is a quicker and less expensive data collection. Two major disadvantages of using this data reporting method are biases

inherent in the data collection process and possible security/confidentiality concerns.

- Hospital Care records

Health care involves a diverse set of public and private data collection systems, including health surveys, administrative enrollment and billing records, and medical records, used by various entities, including hospitals, CHCs, physicians, and health plans. The data provided is clear, unbiased and accurate, but must be obtained under the legal means as medical data is kept with the strictest regulations.

Existing Data

This is the introduction of new investigative questions in addition to/other than the ones originally used when the data was initially gathered. It involves adding measurement to a study or research. An example would be sourcing data from an archive.

Pros

- Accuracy is very high.
- Easily accessible information.

Cons

- Problems with evaluation.
- Difficulty in understanding.

What are the Best Data Collection Tools for Existing Data?

The concept of Existing data means that data is collected from existing sources to investigate research questions other than those for which the data were originally gathered. Tools to collect existing data include:

- Research Journals - Unlike newspapers and magazines, research journals are intended for an academic or technical audience, not general readers. A journal is a scholarly publication containing articles written by researchers, professors, and other experts.
- Surveys - A survey is a data collection tool for gathering information from a sample population, with the intention of generalizing the results to a larger population. Surveys have a variety of purposes and can be carried out in many ways depending on the objectives to be achieved.

Observation

This is a data collection method by which information on a phenomenon is gathered through observation. The nature of the observation could be accomplished either as a complete observer, an observer as a participant, a participant as an observer or as a complete participant. This method is a key base of formulating a hypothesis.

Pros

- Easy to administer.
- There subsists a greater accuracy with results.
- It is a universally accepted practice.
- It diffuses the situation of an unwillingness of respondents to administer a report.

- It is appropriate for certain situations.

Cons

- Some phenomena aren't open to observation.
- It cannot be relied upon.
- Bias may arise.
- It is expensive to administer.
- Its validity cannot be predicted accurately.

What are the best Data Collection Tools for Observation?

Observation involves the active acquisition of information from a primary source. Observation can also involve the perception and recording of data via the use of scientific instruments. The best tools for Observation are:

- Checklists - state specific criteria, allow users to gather information and make judgments about what they should know in relation to the outcomes. They offer systematic ways of collecting data about specific behaviors, knowledge, and skills.
- Direct observation - This is an observational study method of collecting evaluative information. The evaluator watches the subject in his or her usual environment without altering that environment.

FOCUS GROUPS

The opposite of quantitative research which involves numerical based data, this data collection method focuses more on qualitative research. It falls under the primary category for data based on the feelings and opinions of the respondents. This research involves asking open-ended questions to a group of individuals usually ranging from 6-10 people, to provide feedback.

Pros

- Information obtained is usually very detailed.
- Cost-effective when compared to one-on-one interviews.
- It reflects speed and efficiency in the supply of results.

Cons

- Lacking depth in covering the nitty-gritty of a subject matter.
- Bias might still be evident.
- Requires interviewer training
- The researcher has very little control over the outcome.
- A few vocal voices can drown out the rest.
- Difficulty in assembling an all-inclusive group.

REFERENCES

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/Methodology>
2. <https://www.formpl.us/blog/data-collection-method>
3. <https://www.scribbr.com/dissertation/methodology/>
4. <https://www.intechopen.com/online-first/research-design-and-methodology>

An Insight On Guru Nanak's Sensibility On Women Issues-A Sociological Perspective

Sugandha Kohli Kaang

Assistant Professor, Sociology, SGGS College-26 Chandigarh.

ABSTRACT

The present paper looks into the philosophy of Guru Nanak Dev Ji with regard to the plight of women and the Sikh doctrines regarding women as enshrined in the Sri Guru Granth Sahib. Guru Nanak Dev Ji advocated and promoted social equality between the sexes and across different castes. He portrayed women as having inner strength and beauty and raised his voice against the evils such as sati, dowry, female foeticide, female infanticide, ban on widow remarriage, child marriage which were prevailing in those times. The present paper will examine the doctrines of Sikh religion with respect to the status of women existing in Nanak's time from the eyes of sociologist. The article will also highlight the changing status and roles of women in the present society and it will be seen further whether our society has followed the path of Guru Nanak Dev Ji and attained gender equality.

Keywords: Status, Women, Guru Granth Sahib, atrocities, gender Equality, n, Modern, Ancient Society.

INTRODUCTION

The status of women is a topic of sociological studies and discussions, for it mirrors the position of about 50 percent of the population of our society. It is generally said that the state of development of a society can be ascertained from the status a woman occupies. A woman performs a number of roles in the family, community and the wider social system. The status of women in the society is determined by her composite status depending upon her various positions and roles. The role that a society assigns to woman in real life determines the extent and level of her participation in the social, economic, cultural and political processes which in turn shapes the demographic portrait of a country. The study of the history of human society reveals that in no society of the world women enjoyed absolute equality at par with men. The status of women has been changing with the metamorphosis in the general conditions of society.

During the Mughal era, position of women was at the lowest ebb. They were considered subservient to man. In this period, female infanticide, sati, purdah system, polygamy and slavery were practiced which deteriorated the position of women tremendously. The only place considered apt for women was kitchen and doing domestic chores.

Sikhism is one of the most recent religion and advocates equality of women and men. Sikh religion took birth in the later part of fifteenth century in Punjab, a province located in the north western part of India. Guru Nanak Dev is considered to be founder of Sikh religion .Guru Granth Sahib- The Holy Scripture contains divine hymns of six Sikh gurus and eighteen divine sages from both upper and lower castes. All the Sikh gurus were family men. They got married, had children and led normal lives. Their wives were full partners in the onward march of the Sikh movement, yet they led their everyday lives with equality.

The condition of women at the advent of Guru Nanak was pitiable. They were leading a life less than the humans. Many social customs had been devised to keep women under the thumb of men for example they were not allowed entry to the places of worship, they could not have thought of receiving education at the feet of a guru. They were considered lower even to the shudra, who were considered lowest in the social hierarchy. The Guru was deeply pained to see the ill treatment being meted out to female half of the community (Prabhjot Kaur, 2012). The principle of Sikhism stated that women are to be given status equal to men. They are to lead in religious congregations, take part in the AkhandPaath, perform Keertan and participate in all social, cultural, religious and secular activities. The Gurbani has played a pivotal role in uplifting the status of women. As a first step towards fulfilment of mission, the Guru raised a powerful voice in favour of the mothers of humanity.

During the British period some substantial progress was made in eliminating inequality between man and woman in matters of education, employment, social and property rights and so forth. During the freedom struggle of India women came out of four walls and demanded for freedom. The Indian National Movement led to the emancipation of women. Women demanded equal social, economic and political opportunities and were given but only in theory and not in practice. The change in the position of women from sheer degradation to equality is not a simple case of the progress of the women in the modern era as women had to encounter many hardships.

ROLE OF GURBANI IN UPLIFTING THE STATUS OF WOMEN

Sri Guru Granth Sahib, the Sikh sacred text, the guru incarnate for the Sikhs, contains poetic compositions of the Gurus, form the core of the Sikh spirituality, the state of soul consciousness. The whole of Guru Granth Sahib is written in the voice of a wedded women or a maiden pining in love of the beautiful. Both man and woman, are forgotten as sexes in her voice. The revered Sri Guru Granth Sahib expresses the importance of women. Sri Guru Granth Sahib is abounded with feminine symbolism. The Women have been eulogised in Guru Granth Sahib in the following lines:

“We are born of woman, we are conceived in the womb of woman, we are engaged and married to women. We make friendship with woman and the lineage continues because of woman. When one woman dies, we take another one, we are

bound with the world through woman. Why should we talk ill of her, who gives birth to kings? The woman is born from woman; there is none without her. Only the one true lord is without woman.”

This depicts that, throughout man's life, he is dependent on woman at every critical stage. This leaves no doubt in Guru Granth Sahib that the female gender plays a critical part in every aspect of a man's life, someone who is there in one shape or form throughout life and is also critical for the survival of the human race and the very existence of humans to begin with. The Guru Granth Sahib outlines the importance, magnitude, and value of women, in very simple terms, and shows what a significant role they play in propagation of the species as well as multiple other roles.

The Gurus wanted woman to experience the joy of growing up female. They wanted women to know their immense hidden potential. Unfortunately, the prevailing social customs conspired to exclude women from the mainstream societal work. The Sikh gurus were determined to restore unique identity of women. Guru Nanak Dev worked for the upliftment of women by abolishing the system of veils by introducing the system of Sangat (Sikh congregation) where no veil was allowed. Both men and women are required to cover their head in remembrance of Waheguru. Carrying on the task started by the first Guru, the third master, Guru Amardas, diligently worked for the removal of all existing social evils that relegated women to a secondary position. Sikh code of conduct prohibited the wearing of veil by Sikh women. It ordains, “A Sikh woman should neither wear a veil nor should keep her face hidden.”

Guru Nanak had been against the practise of sati. The Guru denounced Sati as an infliction of unforgivable cruelty on women and strove hard for the emancipation of women from this forced brutal social practice. He also sought amelioration of the position of women and encouraged widow remarriage.

As a step to discourage sati, Sikh gurus permitted widows to remarry. The practice of sati is condemned in the following lines:

“The widows burn themselves in the fire, along with their husbands corpses. If they truly knew their husbands, then they truly knew their husbands, then they suffer terrible bodily pains. O, Nanak, if they did not truly know their husbands, why should they burn themselves in the fire? Whether their husbands are alive or dead, those wives remain far away from them”

Gurbani negates the idea of attaining the beloved Lord by burning oneself on the pyre of their dead husband. It is stated in the following lines:

“By burning oneself, the beloved lord is not obtained”

Guru Amardas raised his voice and carried out a vigorous campaign against this heinous practice. He strictly prohibited the practice of immolation of the widow on the pyre of her dead husband and the guru sent instructions far and wide,

asking his followers not to let women commit sati and to preach vehemently against barbaric custom

Nanak in there shabad said following things about sati:

“Do not call them 'satee', who burn themselves along with their husbands' corpses.

O Nanak, they alone are known as 'satee', who die from the shock of separation.

...Some burn themselves along with their dead husbands: [but they need not, for] if they really loved them they would endure the pain alive”

The Guru said that if the wife loves her husband, then she should endure the pain of separation alive; that she should rather continue living her life than suffer a quick death in the fire of her husband's funeral pyre. Further, Guru Nanak explains that a true "Sati" is the person who cannot endure the pain of separation from their loved one. The custom of sati was formally banned in 1829 by William Bentinck and Raja Ram Mohan Roy played a pivotal role in the eradication of sati.

The Sikh Gurus spoke against the common practise of dowry where a gifts or valuables had to be given by the bride's family to that of the groom at the time of their marriage. It has historically been regarded as a contribution by her family to the married household's future expenses. The Gurus called this giving of gifts an "offer for show" of the guests, and a "worthless display" which only increased "false egotism." Sikh families were discouraged from continuing this practice, and slowly this trend has diminished in large parts of Indian society.

A novel method applied by the Sikh Gurus for the uplifting of women was the abundant use of feminine symbols in Sikh Scriptures and in day to day life. The Sikh Gurus have used poetry as the medium of communication. The poetic utterances of the Gurus were not called "Guru Vak" which is masculine but 'Guru Bani" which is feminine. Guru Amar Das also established twenty-two Manjis covering several parts of India for the propogation of Sikh religion. He entrusted four of these to women. Guru Hargobind Singh, the sixth guru called woman "the conscience of man "without whom moral living was impossible. The girls were also encouraged to receive education. Child marriage was discouraged and the practice of female infanticide was severely banned. Guru Hargobind Dev, the sixth guru, realizing the positive role played by daughters in the family set up, even requested his mother to pray for the birth of a daughter:

“A family without a modest girl is doomed”

The latter was considered so important that it was subsequently made a part of the instructions given to the Sikhs at the time of baptism. The oath required that Sikhs will not practise female infanticide or have any association at all with those who practise it, will not take alcohol, tobacco and other drugs, and will not marry their daughters for monetary gain. Guru Gobind Singh, the tenth Guru, firmly endorsed

the principle of human equality in all walks of life at the time of administering initiation to his followers. Guru's baptism was and is open to all. A Sikh cannot be called a Sikh if he discriminates between a high and a low or between a man and a woman. Sikhism has thus been a potent influence in the emancipation of Indian womanhood. According to the basic tenets of Sikh religion, a woman has full freedom for worship, education and vocation. She may work in a field or a factory or go to a battlefield as a soldier. There are no obstacles in her way. Further, not only are there no prejudices in Sikhism against women engaging in productive work, it is made obligatory for all individuals, both men and women, to engage in gainful and productive activity and contribute something for the public weal.

Sikhism places a great emphasis on the education of women. Since they are considered as equal partners and are permitted to lead prayers and perform all religious ceremonies, their education is considered an asset for them. In the areas of Punjab and New Delhi, we have a large number of schools for children which are funded by the donations to Sikh Gurdwaras (temples). Free education is provided not only to Sikh girls and boys but also to any other person without distinction of colour, creed, or religion.

Free from the bondage of Purdah, Sikh women made immense contribution to the making of a new social order; first as consorts of the Gurus, contributing to the social reconstruction in every possible way, and then as heads of religious denominations and later on as warriors and as statesmen. Sikh history records how women emerged as leaders and created their niche. Mata Sundri, the wife of the tenth guru, helped to resolve conflicts in respect to several important societal issues amicably; bringing to the fore her excellent leadership qualities. Several dictates issued by Mata Gujri, mother of Guru Gobind Singh; Mata Sahib Kaur, generally ascribed as mother of khalsa and third wife of Guru Gobind Singh and Mata Sundari, wife of Guru Gobind Singh prove that women then had the right to fully participate in the community affairs.

However, there is a wide divergence between the precept and the practice. The Sikh society strongly still sanctifies the patriarchal social structure in which marriage, motherhood and service to husband become the most valuable attributes of woman and which perpetrate the negation of woman's personality. Woman is respected for the above mentioned roles but she is generally placed in a secondary position to man. It is man who takes precedence over her in all privileges of life, whatever may be her merit. Accordingly, a Sikh woman like a Hindu woman does not have much of a say in decisions relating to the number and spacing of children. This affects her so completely that she cannot exercise and enjoy other options in life. Social norms as prevalent in Sikh or Hindu society favour high fertility. A sterile woman is looked down upon and a woman with many sons is greatly respected. It is considered a great fortune to have many sons. "May you have seven sons" is a blessing given to a newly-wedded girl. Sons are wanted for continuance of the family line, for performance of the last rites of parents, and for looking after parents in their old age. In a society not covered by any public social

security system, they offer a safeguard at nothing else does. All this stands in the way of planned families and ends up in high fertility rates.

CHANGING STATUS OF WOMEN IN THE PRESENT SOCIETY

The status of women in India has been subject to many great changes over the past few decades. They have now become well educated, independent and strong. The modern woman is so adroit and self-sufficient that she can be easily called a superwoman, juggling many fronts single-handedly. Women are now fiercely ambitious and are proving their metal not only on the home front, but also in their respective professions. Women in Indian are coming up in all spheres of life. They are joining the universities and colleges in large numbers. They are entering into all kinds of professions like engineering, medicine, politics, teaching, etc. In order to prevent crime against women, the Judicial System of the country has created several laws in favor of women. Several laws such as Domestic Violence Act, Dowry Prohibition Act, Prevention of Women from Sexual Harassment etc exists for the protection of women.

Dr H.B Danesh, professor of Psychiatry and Family medicine in the University of Ottawa, expresses his regret that for far too long, humanity has been deprived of women's contributions to the development of civilization. He strongly believed that:

“When women and men are involved on an equal basis in the administration of human affairs(including political, academic, religious and economic areas) and are able to make their unique contributions to family life under just and enlightened conditions, the very quality and character of our world will fundamentally change”

To fundamentally change the quality and character of our world for the better; to follow the path of humanity; it is imperative to involve women and men on an equal basis in the administration of human affairs.

The status of women in modern India is a sort of a paradox. The modern Indian women have honed their skills and jumped into a battlefield of life fighting against social restrictions, emotional ties, religious boundaries and cultural clutches. She can now be seen working on par with men in every field. As compared with past women in modern times have achieved a lot but in reality they have to still travel a long way. Their path is full of roadblocks. The women have left the secured domain of their home and are now in the battlefield of life, fully armoured with their talent. They must avail themselves of the educational opportunities provided and learn to empower themselves.

In today's liberalized scenario, there is not an iota of doubt that women form an indispensable part of the Indian workforce. The status of working woman in India has revamp over the years. Her traditional roles have remained the same; apart from that she has stepped into the workforce of the country. Earlier the women were only allocated agriculture, teaching and nursing activities but now at present

era she is representing the banking, marketing, armed forces, IT and communication services and many other spheres. There is no field where women of our country have not set their foot, they have utilized their full capacity and proved their best in performing these roles. The modern society has started recognizing the individual identity of women. She is believed to have her aspiration, abilities and qualities as a man does have and it is also agreed that she should have the opportunities to develop her faculties and to express them according to her own choice. Women in India now participate fully in areas such as education, sports, politics, media, art and culture, service sectors, science and technology, etc. Rather, women have been bringing laurels to our nation. It was woman in the Rio Olympics who showed there shine and brought four medals. Thus, women have broken the shackles and are emerging in the forefront.

REFERENCES:

1. PuranSingh, The Spirit Born People, p.36
2. The Guru Granth Sahib was first compiled by the fifth Sikh Guru, Arjan DevJee, in 1604 in the city of Amritsar. Its second and last version was the handiwork of Guru Gobind Singh, and it was finalized at Damdama Sahib in the year 1705. He added the hymns of his father, Guru Tegh Bahadur, the Ninth Master, and a couplet of his own to the volume written a century earlier. Since then, the authorized version has been transcribed and printed a number of times, and it abides. Its adoration or veneration is an article of faith with the Sikhs.
3. Guru Nanak, Var Asa, p.473
4. Shiromani Gurudwara Parbhandhak Committee, Sikh Rehat Maryada, p.21.
5. Sri Guru Granth Sahib, p.787.
6. Sri Guru Granth Sahib, p.185
7. Sri Guru Granth Sahib, p.787.
8. Sri Guru Amar Das born in 1479, became the Guru in 1552 when he was in his seventies. Guru Amardas ji condemned hindus for sati, allowed widow remarriage and against caste system. He started guru ka langar. He passed on his guru ship to his son in law, Ramdas Sodhi, who was his most devoted disciple.
9. Guru Amardas ji organised the proleystaion of sikh faith into Manjis. He divided the area into 22 branches called manjis and appointed a local sikh preacher at each place. A Manji is a Sikh religious administrative unit. Manji refers to each zone of religious administration with an appointed chief called sangatias, with officially appointed representatives known as masand. It has been conceptually similar in its aims to the diocese system in Christianity, and has been similarly important in Sikh missionary activity.
10. Guru Hargobind was the sixth of the Sikh gurus and the first one to engage in warfare. He is credited to have organized the first Sikh army which gave the community their military identity. He was highly wary of the Mughal forces as his father Guru Arjan Dev had been tortured and executed by the

Mughal Emperor Jahangir. Assuming the Guru Gaddi at the young age of 11 after his father's death, he chose to adorn himself with a sword rather than the Seli of Guru Nanak Dev which had been used previously by the earlier gurus. Guru Hargobind then put on two swords, one on the right and the other on the left, representing temporal power (miri) and spiritual power (piri). Upon assuming the Guru Gaddi he emphasized a great deal on the physical and military training of the Sikhs. He himself trained hard and became an expert swordsman, wrestler, and rider.

11. Bhagat Singh, Gurbilas Patshahi, Gurmukh Singh (ed), p.347
12. Guru Gobind Singh was the last of the ten Sikh Gurus. A spiritual master, warrior and a philosopher, he was the only son of the ninth Sikh Guru Tegh Bahadur who was executed by the Mughal Emperor Aurangzeb. Aged just nine at the time of his father's death, he succeeded him as the leader of the Sikhs at this tender age. The events surrounding the torture and execution of his father affected the young boy deeply. Becoming the guru at such a young age placed immense responsibilities on his young shoulders which he fulfilled with a maturity uncommon for someone who was still a child. He is also credited with the founding of the Khalsa and the introduction of the concept of the Five Ks to Sikhism. He dictated the Guru Granth Sahib to Bhai Mani Singh and at the time of his death, passed the mantle of the Guruship to the holy text
13. Danesh, H.B, The violence free family-building block of peaceful civilization, back page.
14. Doris R. Jakobsh (2010), 'Sikhism and Women: History, text and experience', London: Oxford University Press.
15. Gilla Kaur Mahindra (1995), 'The role and status of women in Sikhism', New Delhi: National Book Shop.
16. Grewal J.S (1998), 'The Sikhs of the Punjab', United Kingdom: Cambridge University Press.
17. Kaura Bhupindra (2000), 'Status of women in Sikhism', Amritsar: Shiromani Gurudwara Prabandhak Committee.
18. Kaur Prabjot (2012), 'Women Liberation: The Sikh Vision', New Delhi: Replika Press Pvt. Limited.
19. Johal and Jhutti Jagbir (2011), 'Sikhism Today', London: Bloomsbury Publishing pvt limited.
20. M. Lips, Hilary (2014), 'Gender the basics', New York: Routledge
Publicatio Wharton S. Amy (2005), 'The Sociology of Gender', Malden, MA: Blackwell Publishing House.
21. Pruthi Raj and Sharma Bela Rani (1995), 'Sikhism and Women', New Delhi: Anmol Publications Pvt.
22. Singh Iqbal (2014), 'Sikh Faith-An Epitome of Inter-Faith For Divine Realisation', New Delhi: The kalighar Trust, Gurudwara Baru Sahib.

The Flow of Democracy in Buddhist

Education System

Kuntal Dutta,

Assistant Teacher, West Bengal

Buddhism was founded on the sermons or teachings of Buddha. In India during the time of Buddha, there was a crucial discrimination in the society. This discrimination was according to the profession of man and according to birth. In the society there were four divisions of men of whom Brahman was superior. Brahmanism dominated the society and established their supremacy in the country. Buddhism was founded on the rejection of that certain orthodox Hindu philosophical concepts, the Veda meta – physical propositions, ritualism and exclusive Vedic social order and preached equality. Buddhism has many philosophical views, such as, belief in Karma, a cause and effect relationship between all that has being results of previous events. The ultimate goal is to eliminate Karma (both good and bad), end the cycle of rebirth and suffering and attain freedom (Moksha or Nirvana).

Buddhist education system (200B.C. to 200 A.D.) was founded by Lord Gautama Buddha. He was primarily an ethical teacher and reformer and not a philosopher. He was concerned mainly with the problems of life. He avoided the discussion of metaphysical questions because they are ethically useless and intellectually uncertain. He always discussed the most important questions of suffering, its cessation and the path leading to its cessation (Dukkha, Dukkha hetu, Dukkha nirodha, Dukkha nirodha marga).

His idea expanded to economic development, human rights, right to freedom, right to choose religion and woman empowerment. These concepts led to a strong democratic system in the country. Buddha was an eminent political thinker for his contribution to the development of the concept of democracy.

The Rights of Universality in Education System:

The Buddhist education was monastic and organized in Viharas, Sanghas and Ashramas where large groups of teachers and pupils lived together as a fraternity. The chief aim of Buddhist education was all round development of child's personality. This included his physical, mental, moral and intellectual development. The aim of Buddhist Education is to make a free man, a wise, intelligent, moral, non-violent and secular man. Students became judicious, humanist, logical and free from greed, lust and ignorance. The principle goal of the Buddhist Education is to change an unwise to wise, beast to priest. The chief aim of education was propagation of religion and inclusion of religious feelings and education served as a means to achieve salvation or nirvana. There is no discrimination in the educational institution of the then time in case of admission. There is a provision of universal accessibility to all in the educational institution irrespective of caste, creed and religion. Brahmin, upper class and lower class

people may enter in the Buddhist Sangha .Education for All is the prime criteria in Buddhist education .Those are adopted Buddhist religion , they have right to attain the Nirvana. These education system able to accept the support, assistance and sympathy from the mass .Each person has to wear common dress and accept the beggar pot .Experienced person, without considering his caste, is able to hold the post of the Acharya .

We get a valuable picture of Buddhist education as it existed in India from the records left by Chinese scholars, who visited India in the fifth and seventh centuries A.D. Their chief purpose in visiting India was to study Pali and Sanskrit and secure copies of the sacred books of Buddhism .The Chinese pilgrims visited India at risk of life in search of her wisdom.

They came to India on religious and literary pilgrimage to drink at the very fountains of the culture they professed .Fa- Hien was in India between A.D.399-414 that is for fifteen years .He was an eye – witness and had left a firsthand report of the working of the educational institutions then flourishing at the chief centers of Buddhist learning in India .Fa – Hein confined his observations only that aspect of Indian thought and life which are associated with Buddhism .His account is limited to the chief centers of Buddhist learning , the actual conditions ,rules and regulations .

The influence of Mass Education in Buddhist education system:

In the early period Buddhist Education was limited within the monasteries and only for the members of the monastery .But later on it was open to all, even lay people got scope to have education in the then institutions. In modern days Buddhist Education became wide open and embraced people of all walks of life . The monasteries or Buddha Vihars were chief centers of learning and only the Buddhist monks could be admitted to them for education .Thus there was no planned arrangement for mass education as such during the period .It from this position it would be wrong to conclude that the Buddhist monks were unmindful of the education of the people in general .So , at the time of begging alms the monks used to remove the religious doubts of the people through their interesting conversation or short and apt lectures .Thus the people in general received moral and religious education from the monks .

As the Buddhist religion takes the taste of democracy, all the common people able to take the advantage of religious explanation and knowledge exploration. Mass education is circulated and disseminated with the help of Buddhist Sanghas .Buddhist Vihku takes many effective steps to propagate general education among common people .The contribution of Mass education is result of the effort of Buddhist Vihku .Democratic discipline is also maintained through the wearing of uniform .

The argumentative relationship among teachers and pupils:

Buddhist Education made revolutionary change in the society .The Buddhists in the world first made Education open to all .Students irrespective of caste, creed, and religion got opportunity to have education which was denied by

the superior class in the society .But in India also, in Vedic Educational schools students from lower classes were refused to get admission.

The most important duty of the pupils towards teachers was to take care them .According to the inscription of Hiuen-Tsang , all the wellbeing of the teachers are controlled by the pupils .The student was expected to serve his teacher with all devotion .On rising in the morning the student will arrange everything for the daily routine of the teacher .He will cook his food and clean his clothes and utensils .Whatever he required through begging alms , he would place before teacher .The student had to prepare himself to receive education at any time whenever the teacher required him .The pupil is to rise early in morning from the bed and give his teacher teeth- cleaner and water to rinse his mouth with them ; then , preparing a seat for him , serve him rice – milk in rinsed jug , and after drinking it , wash the vessel and sweep the place . Pupils attend to the teachers in every morning and evening for caring of teachers and taking teaching from the teachers .Teacher besides being a scholar of repute must have in himself inspiring ideals .Like the students the teachers also used to spend life in simplicity , constant study , celibacy , following ideals and strength of character .Both teachers and students were required the authority of reason and experience .Students were required to maintain the freedom of thought .Disciplined is maintained in matter of morals and conduct .Both were maintained self- restrained life .Corporal punishments were absolutely forbidden which is also very true in the present scenario of education .

All disciples in the Buddhist community have the equal rights to speech , act , and think without any religious authority and also, respect the human dignity as well as humanity .Those are the main principles of Democracy .He made the Sangha , the community of monk , it is an absolutely democratic institution . To be moral being one must follow noble path , the eightfold path as preached in Buddhism provides guidance for moral education and peace .The entire techniques of Buddhism provides directions to develop good conduct which is also the essence of sound system of education .

The concept of self- discipline:

The life of teachers and students were tied with strict discipline .All the rules and regulations of the Vihars are accepted by both without any negation .The life styles of the Vihars were disciplined .Begging was the compulsory duty of the pupils . .Young Bhikuks went to beg , but the aged Bhikuks are engaged in discussion of philosophy and spread out of Buddha religion .There is a restriction of taking food for more than three times .There is a restricted food chart. So we can see that both the students and teachers were motivated intrinsically.

The accepting of modern view in the teaching learning method :

The method of Buddhist education was mainly oral ,because of insufficiency of script .Questions ,answers , discussions and debates are available in Buddhist education system .There is Agra Shishya pranali (Monitorial system) . In those time travelling was a part of education .

The teaching method was based on observation and experience , so Nature study method is employed in this system of education .Book method is also accepted .Collective method of teaching is applied in the then time .They are recitation , preaching and conference . The presence of numerous teachers in single institution was employed.

The entire techniques of Buddhism provide directions to develop good conduct and which is also the essence of a sound system of education .Also its belief in karma lays stress on the necessity to be constantly on the vigil to maintain one's conduct in the present life .

Pragmatic nature in Buddhist society:

Change is the essence of the universe. Nothing can be constant in the society. This principle is maintained in Buddhist society .Buddhism does not believe in the absolutism. It is witnessed in the present era of globalization.

Residential schools and Sangha Samsaj :

The Vihar , Sangha were transformed into the residential school .The king, queen and common people donated for the flourishes of education .Gradually the Buddhist Vihar are transformed into university , such as , Nalanda , Taxila and Vikramasila etc .As Sangha (Monastic) life was residential ; therefore a cordial relationship between the teachers and students grew up .There relationship can be compared with the relationship of a father and a son .The teachers were the guardians and sincere for their mutual relationship ,happiness , development and responsibilities .

The medium of instruction and emphasis of mother language or regional language:

The medium of instruction was Pali and also importance to vernacular dialects was given. Sanskrit , Pali and any other regional language are used to provide religious education .Buddha did not preach his sermons in Sanskrit language ,but regional languages came into front because Buddha 's sermons articulated through regional languages .But for the higher education , Sanskrit language takes greater acceptance .

Buddhist education system:

The education system was divided into two phases: Elementary education and Higher education

Elementary Education :

Elementary education was based on religious education .Elementary education was provided up to 12 years .Pupils were received instruction in reading, writing , arithmetic and religion. The curriculum of elementary education were Grammar , Hetu Vidya (Logic) , Nyaya (science of reasoning) , Adyatma Vidya (philosophy) ,Shilpa sthan (arts and craft) and Chikitsya Vidya (medicine).

Higher Education:

An important contribution of this period is the imparting of education in various practical subjects, a tradition which has come down to the present day also.

Higher education was well organized , carried out Buddhist monasteries and Buddhist universities .Higher education was given to only those students who intended to be monks or nuns .The emphasis is on both theoretical and practical aspects .The following subjects are included for higher education ,such as , Buddhism , Hinduism , Jainism , Theology , Logic , Sanskrit ,Pali , Astronomy ,Astrology ,Medicine ,Law, Politics , Administration ,Black magic .In Viharas and monastic schools ,Hetu-Vidya or Inductive method was adopted and the intellect of the students was nurtured through it .

As regards higher education, Hiuen –Tsang has quoted the example of Nalanda where Buddhist philosophy, Vinaya literature, Yoga and other spiritual sciences were taught. The institution at (Jurisprudence).Another Chinese traveler of seventh century A.D. named I-Tsing too has made a mention of these curricula and subjects of the study .In addition, comparative courses in Hinduism and Jainism were offered in the centers of higher education.

Cultural Communication and International understanding:

Through the development of Buddhist universities, the knowledge is articulated throughout the world and naturally India took a highest position in the world .For the extension of Buddhist religion , the cultural relationship is increased among India and other Eastern Asia countries .It is a matter of great pride that Buddhist Education crossed Indian Sub – continent and expanded up to China , Korea, Japan , Tibet , Mongolia , Srilanka , Myanmar ,Thailand ,Cambodian , Laos , Vietnam , Malaysia , Singapore with the rise and development of Buddhism in those countries . These countries had made tremendous development of Buddhist Education with the inclusion of such modern subjects as English, Science, Medicine, Engineering , Commerce , Computer and Information Technology .So we can say that education system of this period has an International acceptance too .As a result a refined cultural relationship is established among different countries and India took remarkable seat in the universe .

REFERENCES:

1. Prof. Bhakti Bhusan Bhakta : History of Education
2. Mookerjee ,R.K.(1960) Ancient Indian education-Brahminical and Buddhist .Delhi: Motilal
3. Leidecker , Kurt and Buddhadasa P. Kirthisinghe (2011) :Buddhism and Democracy , Buddhist Publication Society
4. Roy , Y .Sudarsan and Bhadrn Naik (2008): Buddhism and Modern Society , Deep and Deep Publication , New Delhi
5. Bstan – dzin – rgya – mtsho , Dalai Lama xiv (1999) : :Buddhism , Asian Values , and Democracy“ , Journal of Democracy , Volume 10 , Number 1 , PP-3.3-7
6. www.vkmaheshwari.com
7. www.ignou.ac.in

Case Study Research In Music Education

Dr. Jyoti Sharma

Assistant Professor, Department of Music
Jawaharlal Nehru Govt. college, Mandigobindgarh.

ABSTRACT

Case Study is often used but less often cited and carefully describe in music education research. The purpose of the paper is to clarify the use of the term case study in relation to music education research published in journals. Analysis considered the following aspects of case study research as derived from the case study literature like appropriateness of design choice, clarity of case study definition, unit of analysis, theoretical frame work, discussion of sampling, description of analysis and validity. Music Education researchers face the same challenge of producing valid, reliable, and thorough work as any field in education.

Keywords: case study music education, research methodology,

Introduction

Research as defined by Phelps, Ferrara and Goolsby (1993) as the identification and isolation of a problem into a workable plan; the implementation of that plan to collect the data needed; and the synthesis, interpretation and presentation of the collected information into some format which readily can be made available to others. Case study is also one of the methods applied in research methodology.

Case study is a research methodology typically seen in social and life sciences. A case study is an intensive, systematic investigation of a single individual, group, community or some other unit in which the researcher examines in-depth data relating to several variables. When describing the steps undertaken while using a case study approach, this method of research allows the researcher to take a complex and broad topic, or phenomenon, and narrow it down into a manageable research questions. By collecting qualitative or quantitative sets about the phenomenon, the researcher gains a more in-depth insight into the phenomenon than would be obtained using only none type of data. The purpose of this paper is to clarify the use of the term 'case study in relation to music education research published in journals. Although intermittent, there are models for a discussion of research methods within music education research journals (Bresler, 1995).

Merriam (2009) had defined three important characteristics of case studies. The first characteristic of case study is particularistic, i.e. the study focuses on a particular phenomenon. The case itself is important for what it reveals about the phenomenon. This specificity of focus makes it an especially good design for practical problems – for questions, situations, or puzzling occurrences arising from everyday practice. The second characteristic of case study is the rich, thick description of the phenomenon under study. The third

characteristic is the heuristic quality of case studies in that they explain the reasons for the problems, the background of the situation, what happened, and why. Case studies can bring about the discovery of new meanings, extend the reader's experience or confirm what is known.

Method

The steps when using case study methodology are the same as for other types of research. The first step is defining the single case or identifying a group similar cases that can then be incorporated into a multiple-case study. A search to determine what is known about the cases is typically conducted. This may include a review of literature. Data in case studies are often, but not exclusively qualitative in nature. In multiple-case studies, analysis within cases and across cases as a whole emerges.

Benefits and limitation of case studies

If a researcher wants to study a specific phenomenon arising from a particular entity, then a single-case study is warranted and will allow for a in-depth understanding of the single phenomenon and would involve collecting several different types of data.

Using a multiple-case research study allows for a more in-depth understanding of the cases embedded within the quintain. Evidence arising from multiple-case studies is often stronger and more reliable than from single-case research. Multiple-case studies allow for more comprehensive exploration of research and theory development.

Despite the advantages of case studies, there are limitations. The sheer volume of data is difficult to organize and data analysis and integrating strategies need to be carefully thought through. Reporting of findings from multiple –case studies is also challenging at times particularly in relation to the word limits for some journals papers.

During the 1980s and 1990s, the interest of research in music education increasedradically both among music teachers in schools, and in the music teacher educationat conservatoires, academies of music as well as in teacher education in general.

Music education as a scholarly discipline deals with issues of contextsin which music is a part or has been a part in upbringing,education, teaching, training and other forms of influence exercisedin a certain cultural situation. For example, issues connected to pedagogy, processes of learning and musical influence and experienceare dealt with, inter alia in relation to knowledge of psychologicaland existential prerequisites of the individual or of the group,theories of knowledge formation and curriculum theory.

Objectives

Gain an understanding of theoretical frameworks commonly applied in qualitative inquiry and socio-cultural contexts within which such research is conducted within the field of music education.

1. Become familiar with various methods of qualitative approaches to inquiry, including case study research.

2. To design and carry out music education research study utilizing an appropriate method of qualitative inquiry.

Problem Statement

Music education has been subjected to the same definitions of quality of research as any other area in general education or social sciences. Its leaders have attempted to keep standards parallel with other fields of research in regards to philosophy, validity, reliability, and applicability (Colwell, 2002). Some music education researchers have also explicitly charged others in the field to adhere to more rigorously defined guidelines in order to present the research studies as examples of excellent scholarly inquiry (Jorgensen, 2009).

Review of Literature

Creswell (2007) wrote about three types of case studies: single instrument, collective or multiple and intrinsic. He defined a single instrumental case study as when the researcher focuses on an issue or concern, and then selects one bounded case to illustrate this issue. In a collective or multiple case studies, multiple case studies are selected to examine and better understand the one issues or concern. Intrinsic cases study focuses on the case itself (e.g. evaluating a program) because the case presents an unusual or unique situation.

Yin (2009) presented four categories of case study designs: single case (holistic), single case (embedded) multiple cases (holistic) and multiple cases (embedded). According to Yin the difference between a holistic or embedded design has to do with how many units of analysis are being examined.

Chaffin (2009) used citations to support his designs, sampling was carefully discussed, and the data set is deep. He also stated that a particularistic case study design was used to obtain data.

Gackle and Fung (2009) stated that this was a qualitative case study using a participatory approach in which the researchers participated and collaborated in the study. They discussed the participatory approach and provided citations to support that aspect of the design but there is no citation or definition for case study.

Conway, Eros, Pellegrino and West (2010) stated that this inquiry used a qualitative approach and employed a case study design. In this study, the single unit of analysis was the lived experience within the instrumental music education community. In this example the unit of analysis is carefully described and citations were used to clarify the use of the term "case".

Oare (2008) included a paragraph about member checks with all participants and another paragraph labeled "research Lens" interpreted as "researcher's position or reflexivity". Standerfer (2007) gestured to trustworthiness by writing that a member check was conducted but this was the only discussion of trustworthiness. Sindberg (2007) mentioned reflexivity as well as an external auditor. Hourigan (2009) mentioned having a colleague review the coding process which would be considered as "peer review" although he did not label it that way.

Sampling

The validity of qualitative research with regard to sampling depends more on the richness of the cases studied and the observation and analysis of the researcher to intentionally select information-rich, illuminative cases for in-depth study. Patton (2002) provided a comprehensive discussion of 16 variations of purposeful sampling strategies used in qualitative research. Common purposeful sampling strategies used in music education includes “typical case sampling” to “illustrate or highlight what is typical, normal, average”, “critical case sampling” which permits logical generalization and maximum application of information to other cases because it’s true of this one case.

Conclusion

Flexibility and creativity in case studies are the hallmarks of qualitative research. Researcher should also examine what differentiates a single case study from a multiple case study. As Yin (2009) writes that holistic designs have a single unit of analysis and embedded designs have multiple units of analysis. The analysis and the literature suggest that researcher in music education should be careful and intentional in their use of the term case study. Thus researcher conducting qualitative case studies should keep in mind to clarify the case study design employed, identify and define the single unit of analysis for their study, to include a theoretical framework in relation to review literature tools to be used in collection of data and analysis of the data, and conclusion.

REFERENCES

1. Bresler, L. (1995). Ethnography, phenomenology and action research in music education. *Quarterly Journal of Music Teaching and Learning*, 6 (3), 4-16.
2. Chaffin, C. (2009). Perceptions of instrumental music teachers regarding the development of effective rehearsal technique. *Bulletin of the Council for Research in Music Education*, 181, 21-36.
3. Conway, C.M., Eros, J., Pellegrino, K., & West, C. (2010). Life as an instrumental music education student: Tensions and solutions. *Journal of Research in Music Education*, 58 (3), 260-275
4. Creswell, J.W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. (2nd ed.). Thousand Oakes, CA: sage Publication, Inc.
5. Gackle, L. & Fung, C.V. (2009). Bringing the East to the West: a case study in teaching Chinese choral music to a youth choir in the United States. *Bulletin of the Council for Research in Music Education*, 182, 65-78.
6. Hourigan, R. (2009). Preservice music teachers’ perceptions of a fieldwork experience in a special needs classroom. *Journal of Research in Music Education*, 57 (2), 152-168.
7. Merriam, S.B. (2009). *Qualitative research and case study application in education*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

8. Oare, S. (2008). The Chelsea House Orchestra: A case study of a non-traditional school instrumental ensemble. *Bulletin of the Council for Research in Music Education*, 177, 63-78.
9. Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3rd Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage publications.
10. Phelps, R. P., Ferrara, L., & Goolsby, T. W. (1993). *A guide to research in music education*. Metuchen, NJ: Scarecrow Press.
11. Sindberg, L. (2007). Comprehensive musicianship through performance (CMP) in the lived experience of students. *Bulletin of the Council for Research in Music Education*, 174, 25-43.
12. Standerfer, S. (2008). Learning from the National Board for Professional Teacher Certification (NBPTS) in music. *Bulletin of the Council for Research in Music Education*, 176, 77
13. Yin, R.K. (2009). *Case study research: design and methods* (4th ed.), Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Impact Of Globalisation On Indian Women

Dr. Manmeet Kaur

Associate Professor. Dept. of Pol. Science
Bareilly College, Bareilly

ABSTRACT :

The world is becoming more and more integrated. What started with greater trade openness is translating into growing global economic integration and interdependence, as transnational movement of people and capital accelerate and information become even more accessible. Technological developments are rapidly changing the way people learn, work and communicate. Globalization advocates premise their arguments for increasing external liberalization on the beneficial outcomes in terms of economic growth, employment and human welfare. Over the time, women in India have faced many problems. They do not enjoy equal status and their condition is far from satisfactory. There is need to evaluate the impact of globalization on gender equality in India and also to know the positive & negative impacts of it on the position of women in India at present. It not only impacted countries, nations but also impacted each and every creature; human being is also one of them. The largest impact has been on the women and focus of my paper will be on women & globalisation.

Keyword : Globalisation, women, empowerment.

Introduction :

Globalisation is a colorful and ambiguous term. Globalization can be defined as "a complex economic, political, cultural and geographical process in which the mobility of capital, organization, ideas discourses and people has taken a global or transactional form transnational corporations are using the profit motive to guide their factories towards developing nature in search of cheap female labour. Globalisation is the process of growing developing and expanding the business, services and technologies throughout the world. Globalisation is increasing substantially and is creating new opportunities for especially developing countries, which are now able to attract foreign investors and foreign capital.

Globalisation and Women :

The current wave of globalization has greatly improved the lives of women worldwide, particularly the lives of those women in the developing world. Over the ages, women in India have confronted many issues like patriarchy and other social pressures India women still face huge strain to fit in with social mores as there are still-too-thick glass ceiling in various families and organizations. The

impact of globalisation has been unbalanced for women. Globalisation influences different groups of women in different places in different ways.

Positive Impacts of Globalisation on women :

- Women's employment opportunities have increased, and they are now active in the avenues and responsibilities, which were earlier reserved for men.
- Economic independence has resulted in increased social choices for women.
- With the liberation and global interactions women are enlightened and fighting for their rights.
- With globalisation, women's employment opportunities have increase and now they are also contributing in family expenses which support the creation of new resources and raise the level of income of family.
- ICT has improved access for women to micro credits, information, and strengthening of their networks to offer mutual support and resources.
- Prospects of higher and quality education have become feasible for even under privileged woman.

Negative impacts of Globalisation on women :

- Globalisation has increased the number of low paid, part time and exploitative jobs for women.
- Male migration from rural areas to urban centers has put the women under triple burden of home making, farming and job in rural sector.
- Nuclear family concept has made the life of old women miserable in the family.
- Male migration from rural areas to urban centers has put the women under triple burden of home making, farming and job in rural sector.
- Migration and women for economic reasons has led to increased exploitation including sexual exploitation, trafficking and commodification of their bodies.

Visualizing women after Globalisation in various fields :

Globalisation & Political Empowerment of Women :

Though, globalisation has connected the women to the Globe but still under representation of women in the political sphere is inextricably linked with the low and inferior status of women in society with declining sex ratio, increasing violence and crimes against them and their marginalized status in employment, education and health sectors.

India ranked 95th out of 129 countries in Global Gender Equality Index 2019. The index looks at various aspects such as poverty, health, education, literacy, political representation and equality at the workplace. Some of the factors based on which the ranking of India has been decided includes proportion of seats held by women in national parliaments (16th in region, women have 14.3 % representation 17th Lok Sabha), extent to which a national budget is broken down by factors such as gender, age, income, or region (**score of 0.0**, responsible

for worst in region), and percentage of seats held by women on a country's Supreme Court (4th worst in region; at present there are only three women judges out total 34 judges in the Supreme Court - R Banumathi, Indu Malhotra and Indira Banerjee).

Even after globalisation policy and access to ICT (Information, Communication and Technology) such low representation of women in political spectrum is a very disappointing factor and needs serious attention from the government.

Globalisation & Women Education :

Globalization and education are intricately connected to one another. Not only, globalization impacts education, but education also encourages globalization. According to the Census of India, there is acceleration in the rate of literacy growth during 1991 - 2011 period. Before Globalisation of the Indian economy, the literacy level of women was below 40 per cent (39.3 % in 1991). But post 1991 reforms it has accelerated to above 65 per cent in 2011.

Such high growth is appreciable but still the education indicators for women are poor in terms of high school drop-outs, low attendance, low representation in higher education etc. Also, globalisation brings private institutions in the field of education and students are seen as customers as well as partners in the process of learning. This has transformed education into a business where women have increasingly low chances of representation.

Globalisation & Women Health :

The status of women well-being is to a great extent reflected by some indicators like female mortality and morbidity, diseases, contraceptive health and reproduction and abortion, premature birth, maternal mortality, infertility; sexual harassment and violence, work environment and its consequences for the health care system of women. According to the World Bank data, Infant Mortality Rate was 86.3 at the time of Indian LPG reforms (1991) and it has now reduced to 29.9 (2018); similarly the Maternal Mortality Rate was 538 (in 1991) which has now reduced to 145 (in 2017 as per data released by World Bank).

Although, there has been consistent decrease in the birth rate, death rate and natural growth rate in India since 1991 to 2019, but the well-being and other health parameters are still far from world level and Sustainable Development Goals (SDGs).

Globalisation & Female Migration :

The migration trend shows a decline after globalisation for both the sexes. It is accepted that the process of globalization and economic liberalization reduced the spatial mobility in India. Many studies in India found that poor women migrate to long distances as agricultural labourers, domestic maids and nurses. Following the economic reforms in 1991 and service sector boom in India, the presence of middle-class women in medium to high skill jobs in Indian megacities have been increased. The improved logistics and increased ICTs has

penetrated the services to the hinterlands of India and therefore reduced the migration activities among women.

Participation in the Economy :

According to National Sample Survey Organisation (NSSO), Female Labour Force Participation Rate (FLFPR) - the share of working-age women who report either being employed, or being available for work - fell from a high point above 40 per cent in the early-to-mid 1990s to 22.5 per cent in 2011-12. As per the World Bank, it has fallen to 23% in 2017-18, meaning that over three out of four women over the age of 15 in India are neither working nor seeking work. So, it was anticipated that participation of women in the economy will drastically improve after the liberalization of Indian economy, but various studies show that the outcome is not as promising as expected.

In its report Deloitte says that there are a range of challenges for women and girls across Asia and India - lack of education, access to quality education, digital divide - which limits them from gaining employable skill sets and entering the workforce or establishing an enterprise etc. and this results into low economic participation. Even after economic liberalisation in India such factors are predominant.

Conclusion :

The role of women in globalisation in India have been changing these day. With the rise of NGOs in the 21st century, various organizations have been founded and created to defend the rights of women around the world. No doubt, globalisation offers women great opportunities but equally new and unique challenges. The culture of India is like that most of people thought that if a women chooses to be a working women, it will adversely affect their family and children. But it is not true so. A women career would not be at the cost of neglecting the family and children. At last, the truth is that globalisation is unleashing competition between women and men.

REFERENCES :

1. Empowerment of Women : A Speech By Pratibha Devisingh Patil.
2. Rao, M.K. (2005) "Empowerment of Women in India", New Delhi Discovery Publishing House.
3. Bhuyan, D. Panigrahi R.J. (2006), "Women Empoerment", New Delhi, Discovery Publishing House.
4. Agrawal, S.P. (2001) "Women's Education in India", Vol.-III, Concept Publications Co., New Delhi.
5. Rao, M.K. (2005), "Empowerment of Women in India", New Delhi: Discovery Publishing House.
6. Prasad Amrit, Women Empowerment and Globalization, A Modern Perspective, Swastik Publication, 2012.

Female Work Participation In Punjab

Dr. Rimplejeet Kaur (HOD) and Dr. Sugandha Kohli Kaang

Assistant Professors in Sociology

SGGS College-26

Chandigarh.

ABSTRACT

Globally, it has been witnessed that men are found to be participating more in labour force than women. It is a well-known fact that labour participation of women plays a very potent role in economic growth of a nation. The governmental statistical data reveals that overall female participation in India has been quite low. Punjab is having rich economy and is growing at a rapid pace, but the development is one sided and it has not translated into the progress of women. The issue of Gender inequality still prevails and manifest in the form of low female labour force participation rates, earning gaps between men and women and working of women in low paying jobs. The present paper attempts to examine the nature of low female work participation in India and in Punjab and further tries to decipher the reasons of low female participation in labour force particularly in Punjab. The data has been collected using secondary sources.

Keywords: Women, female participation, gender, inequality, gender, labour, economy.

The participation of women in the social, economic and political milieu is indispensable for the economic development. Female work participation is an indicator of economic growth and is essential for the growth of a nation. Female labour participation rate is the share of working age women who report either being employed or who are available for work. As per census 2011, the female labour participation rate has fallen to historic low of 23 percent in 2018-19, i.e., three out of four women who are above the age of 15 are found to be unemployed. It can be inferred that most of the women population are probably managing the house work and looking after children and family. The workforce participation rate of females in Punjab is 13.90% while the male work participation rate is 55.20%. In other words, workforce participation rate of females in Punjab is over four times lower than their male counterparts in the state and nearly two times lower than female work participation rate at National level.

Working women are vital part of the work force but ironically there is existence of inequality in the workforce. Being economically dependent upon men, lacking access to higher education and poor socio-economic status has excluded women from being present in workforce. In almost every country in the world, men are more likely to participate in labour markets than women. However, these gender differences have been narrowing substantially, and in most countries around the world the share of women who are part of the labour force is higher today than half a century ago. But in India, trends in woman's participation

in the market economy are moving in the opposite direction. Despite a rapid fertility transition, broad increases in woman's educational attainment, and substantial economic growth over the past two decades, the share of Indian women working has fallen over time. A study conducted by Oxfam revealed that inequality in India has a 'female face' and women are less likely to have paid work vis a vis men and wage gap in India is still around thirty four percent. (The Hindu news, 12 Jan, 2019)

Coming to the state of Punjab, its economy has grown considerably with time but it still remains backward in providing equal work opportunities to women. Punjab was known for its rich agricultural economy. With the success in green revolution, there was tremendous prosperity in 1960's-1970's. However, during that period also the presence of women in workforce was hardly seen. With the transition in economy from agricultural to manufacturing and service sector, not much has changed. No doubt, the mechanization, modernization and technological changes have boosted employment on one side while on the other side it has created a huge unemployment among the labourers especially women workers. Women continue to have a dismal representation in workforce and less women of women are seen in jobs vis a vis their male counterparts.

These low rates of female employment and declining trends in woman's labour force participation rates are potential causes for concern, because market work for women is often associated with their better access to economic opportunities and with greater decision-making power within the household. Within South Asia in 2018, India had the lowest rate of female employment after Pakistan. In over two decades preceding 2013, female labour force participation in India fell from 34.8% to 27%. (World Bank report, 2019)

In the Indian scenario, the contribution of women in India's GDP is the lowest in the world (only 18 percent). It explicitly highlights the fact that only 25 percent of India's labour force is female and thus this is the reason for less their less contribution of women in the GDP of the country. (Mckinsey Global Institute report: The Power of Parity: Advancing women's Equality in Asia-Pacific, 2018)

As per Census 2011, the situation of women in Punjab is pitiable in respect to gender equality in work participation. The literacy rate in Punjab is 75.8% which is higher than the literacy rate of 69.65% in 2001. In 2011, only 70.7% of females in Punjab were literate compared to 80.4% of men. The male and female literacy rates were 75.6% and 63.55% respectively in 2001. Gap in literacy rate of male & female in Punjab has also decreased over the years. During 2001 to 2011, the literacy gap came down from 11.9% to 9.7% respectively. As far as the scenario of women employment is concerned, their share in the organized sector has improved and grown at the rate of 28.71 per cent while employment of men grew at the rate of 48.64 per cent in organized sector of Punjab. Still there is wide disparity of presence of men and women in labour force and less number of women are employed. (Census of 2011)

Table 1-Showing Comparison of Female Work Participation in India and

	INDIA			PUNJAB		
	MALE	FEMALE	GENDER DISPARITY	MALE	FEMALE	GENDER DISPARITY
Number of Workers	53.26	25.51	27.75	55.15	13.9	41.25
% of total workers	53.03	30.02	23.01	54.9	14.3	40.6
% of total workers in rural India	53.76	15.44	38.32	55.5	13.2	42.3
% of total workers in Urban India						

Source: Statistical profile of women labour, Labour Bureau, Ministry of Labour and Employment, Government of India, 2012-13

The above table reveals that work participation rate of males in Punjab is higher than average rate in India. But female work participation rate in Punjab is much lower than in India i.e. 13.9% as against 25.51 % in India. Gender gap in work participation rate in Punjab is much higher that is 41.25% as against 27.75% in India. It can be inferred that there is grave disparity and number of female workers in Punjab is much lower than male workers .

Table 2 -Showing Decadal Comparison of Male and female work participation rate in Punjab

Year	Male WPR	Female WPR
1981	53.76	6.61
1991	53.34	6.78
2001	54.10	19.10
2011	55.15	13.91

Source: Primary census abstract of Punjab; 1981, 1991, 2001 and 2011

The women of Punjab continue to act as a second fiddle. It is revealed that the Female WPR in Punjab is much less as compared to their male counterparts. Not only this, female WPR which was increasing till 2001 showed a declining trend in 2011 i.e. the WPR declined from 19.1% in 2001 to 13.91% in 2011.

Throughout India's history, the status of women in India has seen many ups and downs. Traditionally, women in India were confined to their homes and were expected to take care of family and children. They were hardly visible in political, economic, legal and business sectors. Post independence, the Government of India launched several initiatives in the form of programmes and policies to uplift the status of women with the help of which women in India enjoy equal legal rights in all the spheres be it social, political and legal. In the contemporary period, women are seen gaining access in economy and are highly educated and working in coveted fields but they are just handful.

In today's liberalized scenario, there is not even an iota of doubt that women form an indispensable part of the Indian workforce. In the last thirty years, there has been a remarkable change in attitude of the females towards education and employment. Since independence, numerous laws have been enacted and enforced to uplift the status of women. Although the position of women has improved in papers, but in reality it is far from being equal and women always are made to act as a second fiddle. They continue to suffer from discrimination, torture, exploitation inside and outside home. Even after centuries of stupendous progress, women still lag behind men.

Reasons for low Female Rate Participation in Punjab

1. Low level of Education

There is low level of education and income. Women gets no choice but to do domestic work and cater to the family. In Punjab, females still have less job opportunities due to lack of vocational education which becomes the main reason for stagnation of female participation in the workforce. Till the time women are not given equal opportunities, they will be confined to their homes and will not be able to enter the workforce. Though, the percentage of working women have increased but still there remains a significant proportion of women especially in remote areas which do not get exposed to education and therefore are not able to explore their potential for work.

2. Family Reasons

Due to patriarchal mindset in the society, there is still large portion of population which still stick to traditional mindset and confine themselves to customary norms which states that women are supposed to be at home and their prime responsibility is taking care of family whereas men are supposed to do outside work and earn livelihood.

3. Social reasons

Societal values and stereotypes regarding the work of women prevents them from entering the workforce. Women are believed to be emotional, weak and incompetent which poses a barrier in their joining the workforce. Many companies especially in corporate sector are seen

recruiting male population in high number as major misconceptions still prevail to women. Further, women are believed to be less profit earning for the companies as they have to take care of various of various domestic responsibilities with their profession due to which women are observed to be recruited in less number.

4. Role Conflict

In the contemporary society, a working woman multiple roles to perform. As an ideal woman, she is expected to perform the duties of a wife, caring and self-sacrificing mother, dutiful daughter-in law and at the same time she is expected to be a proficient well placed dynamic career oriented women. Thus, there are contradictory role expectations from working women while she is at home and while she is at workplace. An attempt to play one role with perfection leads to the sacrifice of the other role. Both the roles being performed at family as well as at work are equally important for determining the quality of life of working women. Since times immemorial, the minds of the women as well of the society at large have been tuned regarding her roles and duties as women, in such a way, that she feels guilty if she is unable to give adequate time to her predetermined duties at home. It is at this juncture, role conflict comes to the forefront. A woman working in companies finds it difficult to justify the two roles at the same time and thus majority of them undergo role conflict.

5. Crime against women

Despite stringent laws to prevent crime against women , still crime against women are increasing rapidly and this situation is no different in Punjab due to which many families are reluctant to send their females for jobs.

Further, the various aspects related to maternity – pregnancy, childbirth, and the period shortly after childbirth – impose a substantial burden on woman's health and time. This, in turn, can have a significant impact on women's ability to participate in the labour force.

Labour force participation of women remains woefully low in India and in Punjab. It is a paradoxical situation that female labour participation in India is plummeting in spite of rising girls education. Punjab although has made strides of growth but it has not contributed to the progress of women. Gender Inequality still prevails and is manifested in the form of low female work participation rate.

REFERENCES

1. Austin, S. Linda (2001) What's Holding You Back? Eight Critical Choices for Women's Success. New York: Basic Book Publishers.
2. Census of India (2011) Work Participation Report. New Delhi:Registrar General and Census Commissioner, India.

3. Hazarika, Anjali (2017) Walk the Talk: Women, Work, Equity, Effectiveness. United States: Sage Publications.
4. International Labour Organization (2016). World Employment and Social Outlook Report Retrieved from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/dgreports/dcomm/publ/documents/publication/wcms_443480.pdf
5. Kaura Bhupindra (2000), 'Status of women in Sikhism', Amritsar: Shiromani Gurudwara Prabandhak Committee.
6. Kaur Pradeep, Kaur Gian.(2012), 'Factors affecting female labour force participation in Punjab: An inter-district analysis' Journal of Research in Peace, Gender and Development. 2012; 2(4):81-88.
7. Monster India Report (2016, May 18) The Hindu. p.8 Retrieved from <http://www.thehindu.com/business/Economy/india-suffers-from-huge-gender-pay-gap-says-report/article8612245.ece>
8. Oxfam report (2019, 12 January) Inequality has female face in India, Women's Unpaid work . The Hindu. Retrieved from <https://www.thehindu.com/news/national/inequality-has-female-face-in-india-womens-unpaid-work-worth-31-of-gdp-oxfam/article26048261>.
9. Primary Census Abstract of Punjab, 2011.
10. Statistical profile of women labour. Labour Bureau, Ministry of Labour and Employment, Government of India. 2012-13.
11. The Mckinsey Global Institute (2018) Global Institute report: The power of parity: Advancing women's Equality in Asia-Pacific
12. World Economic Forum (2018) Global Gender Gap Report. Retrieved from <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2018>.

**Exploitation And Victimization of women in Indian
Socio-Cultural Scenario-A
Study of the Selected Plays of Vijay Tendulkar and
Mahesh Dattani**

Shelly Sood

Ph.D. Research Scholar (English)

RIMT University Mandi Gobindgarh.

ABSTRACT

Since times immemorial, women are considered as exploited and victimized section of Indian society and have been oppressed and neglected. Punjab as the part of India is facing the marginalization and oppression of women for centuries. In Punjab, women are severely exploited on the basis of their stereotypical roles in the family and society. Vijay Tendulkar and Mahesh Dattani are the contemporary Indian playwrights, displaying the social issues of India in their plays. This paper is a modest attempt to study women marginalization and oppression in Tendulkar's *The Threshold* (1981), and *Kamala* (1995) and Dattani's *Tara* (1990) and *Where Did I leave My Purdah* (2012). Both of them have presented the various type of violence which women have to face in the family and society such as psychological violence, domestic violence, self-directed violence and sexual oppression during communal violence. These oppressed women feel rejected, subjugated, ignored, exploited, suppressed and victimized. Both the playwrights have presented the victimization of women in Indian educated society who, in spite of having their different talents and skills, are suppressed and exploited due to traditional mindset and Indian patriarchal system. They have also expressed women's resistance against their families and societies which can provide them justice and equality.

Keywords: Women Exploitation, Oppression, Tendulkar, Dattani, Marginalization, Subjugation, Victimization, Indian Woman.

Introduction

Vijay Tendulkar and Mahesh Dattani have successfully portrayed the current social issues of India in their plays. Both the playwrights have been constantly striving to explore the positions of marginalized sections of Indian society for relocating their positions and defining their identities in the present Indian society. Vijay Tendulkar's *The Threshold*, a screen play, deals with the exploitation of women in their families and in Mahilashram after discarded by their families. In the Mahilashram, they are treated as lifeless objects and used by the owners of the Mahialshram in different ways. It also highlights the oppression of Sulbha, an educated lady, in her family and her resistance. Tendulkar's *Kamala* is based on a real life incident in which Aswin Sarin bought a girl from a flesh market and presented at press conference for his job promotion. Slavery is a powerful theme of the play where *Kamala* is brought and kept like a slave and finally sent to a

mahilashram by Jaisingh Jhadav, a journalist, when his work is complete. He exploits his wife, Sarita, who is well- educated also. Sarita realizes that she is not more than a slave in her husband's house as a wife. Mahesh Dattani exposes women victimization in his play Tara, in which Tara as a girl is marginalized in the play by her educated parents when they decide to separate Tara and Chandan, the co-joined twins with three legs through surgery. The doctors say the only child can have two legs and the other is bound to be handicapped. Having conventional mindset, the educated parents decide to favor the male child whereas the third leg would have better survived on the girl child according to medical reports. It presents the pathetic story of Tara through which Dattani presents the partiality and bias of male dominated society. In *Where did I Leave My Purdah*, Dattani displays the exploitation of women in the communal violence of India's partition in 1947. Dattani displays the condition of women in communal riots through protagonist Nazia, a theatre artist, who faces oppression due to her gender in communal violence.

Women exploitation and victimization in *The Threshold*, *Tara*, *Kamala*, and *Where Did I Leave My Purdah*.

Women are represented in the Postcolonial Indian context as severely marginalized and oppressed. Simone De Beauvoir, a French feminist, in her book named *The Second Sex*, questions the current status and identity of woman as the inferior or "other" of man in a male dominated society. Beauvoir avers, "She is defined and differentiated with reference to man and not he with reference to her; she is the subject, he is the Absolute-she is the other" (Beauvoir xxii). Patriarchy is also perpetuated using multifarious strategies to maintain the gender inequalities which are essential for the subordination of women by operating in the private and public domain. The Manusmriti or *The Laws of Manu* is an ancient legal text of Hindus describing the behavior and codes of conduct for people. It describes about the dependent status of women in the family according to which a woman, as a young girl, should obey and seek protection of his father as a young woman, her husband and as a widow her son. This book is basically responsible for the marginalization and oppression of an Indian woman in her family and society.

Vijay Tendulkar's *Umbartha* (*The Threshold*) is purely a women's screen play which deals with the marginalization of Sulbha as a woman and her transformation from a meek female into a brave and self-dependent. The play showcases her oppression in her family where she finds herself isolated and devalued. She is a resistant who is courageous enough to leave her husband and child in order to seek a contented life through social development of women in the society. She, feeling suffocated in the home environment, decides to join on the post of a superintendent in Sangamwadi Mahilashram. Sulbha is being oppressed in her home where she is not allowed to look after her daughter, Rani, because everybody in the house thinks that Rani should be taken care of by Maya, Sulbha's sister-in-law who is childless. But, nobody takes notice of the marginalization that Sulbha faces in the home as commented by Shampa

Banerjee, "...in her own home Sulbha plays the role of the underprivileged. She is not allowed to look after or discipline her own daughter because there is ostensibly an emotional justification why Maya, the childless sister-in-law, should be the person in charge of the child as well as of the household" (V). She is not allowed to take her daughter with her. As Beauvoir asserts, "Through marriage woman is now no longer lent from one clan to another: she is torn up by the roots from the group into which she was born...he imposes domestic divinities upon her; and the children born to her belong to the husband's family" (87). On reaching mahilashram, she gets shocked at the exploiting atmosphere because the inmates of the ashram are being victimized by both the outsiders and caretakers. With a thought of changing the exploitative environment of the ashram in her mind, she soon finds the involvement of the outside world with the Mahilashram and is unable to control it.

Tendulkar presents the subjugated state of women in Mahilashram who are discarded by their families after inflicting atrocities upon them. Many girls in the ashram were ill-treated by their husbands, fathers and other relatives in the past. But the condition of the women in the ashram is almost the same that was in the outside world. They are considered immoral and equal to animals when they are supplied to the political leaders and affluent people of the society for prostitution. Shampa Banerjee aptly remarks, "...In the outside world these women have been exploited by some class of men that have helped to put them in the Mahilashram—the garbage dump which helps to keep society clean. In the prison like atmosphere of the Mahilashram, any rebelliousness is ruthlessly suppressed..." (VI). Tendulkar showcases the pathetic story of each woman there. There is Kusum Shinde, born as deaf and dumb, was raped by three boys and her family left her in the ashram. Kamalabai was thrown out of the house by her own daughter due to her daughter's illegal relations with her stepfather. Farida, was the fourth wife of her husband and she had long hair which irritated her husband. After cutting her hair, he committed domestic violence and tried to murder her. She ran away from her husband's house. Champa was widow and had a son of eight years. She was forced to adopt prostitution because of her poverty. Due to her pregnancy which was the result of her prostitution and unsuccessful abortion, she was thrown into ashram. Mangla, a young girl, was sexually oppressed by her teacher and reached ashram when she was pregnant. During her delivery and loss of blood, she died in the hospital. During the process of evacuation of some women because of financial constraints, the managing committee of the ashram is taking decision quickly without considering women's emotions and feelings. They want to send them out of ashram either to their parents or husbands. There is an irony where committee members are supposed to be there for the welfare of women of ashram, but they are proving their oppressors. The first case is of Subhadra Ramprasad, was married to an old man who had grown up children. She eloped with a young man Shivcharan. After getting arrested, Subhadra was sent to ashram where she gave birth to a daughter who is six months old at present. The committee took the decision of sending her to her old husband as Shivcharan is married to another

woman. She is so mentally stressed about the decision of expelling her from the ashram that she kills her own daughter in order to go to jail instead of going to her old husband. The next case is of an educated girl Utpala Joshi, an unwed mother and the daughter of a middle class doctor. Her father is willing to accept her daughter at one condition that she should leave her child behind. The committee decides to send the child to orphanage and Utpala to her father. Expressing her resistance, Utpala refuses to accept their decision and leaves ashram. Bakula and Gulab commit suicide in the ashram as they do not want to live there committing self-directed violence upon themselves. Sulbha talks about the women in the ashram: "Those who have no place outside are thrown in here...Those activities that cannot take place outside must take here. As if such institutions are the dustbins of the established society outside. And when the bins start filling up and the filth overflows, the women are thrown out somewhere else, without any consideration for their feelings. Clear out the garbage for your own convenience, and then, forget it! And this is what they call rehabilitation!" (101). She decides to quit her job. After returning to her home, she realizes that Rani has no affection for her and Subhash, her husband, has kept a mistress. She once again decides to abandon the house and her family for the needy people. She is now determined to continue her efforts somewhere else. As Shampa Banerjee in the introduction says, "...She crosses the threshold and enters the larger world outside alone, armed only with her determination not to accept defeat. Umbartha is a film for the many Sulbhas of this world who have not yet crossed the threshold" (VII).

Mahesh Dattani's *Tara*, a thought provoking play, showcases that, in Indian society, males are brought up with great care as compared to females even if girls are more intelligent and skilled. Dattani himself told Sachidanate Mohanty in an interview, "The play *Tara* is also a metaphor for the conjoined and separated male-female entities and the male given preference over the female" (Babu G, Research paper). *Tara* is the story of the two conjoined twins named Tara and Chandan, with conjoined limbs and three legs. The parents decide to separate the twins through surgery. The condition of the structure of the twin is such that only one child could have two legs between the two and the other is bound to be handicapped. Having conventional mindset, parents made a decision to favor the male child whereas the third leg would have better survived on the girl child according to medical reports. But the third leg becomes a piece of flesh on the body of Chandan. Tara dies at a young age due to health issues. Through the pathetic story of Tara, Dattani aims to explore the partiality and bias of male dominated society. Simone De Beauvoir, a feminist, in her book *The Second Sex* asserts, "One is not born, but rather becomes a woman" (Beauvoir 303). In the play, Tara has to pay a big price for being a girl in Indian in spite of being skilled. Tara and Chandan are taught to perform their stereotypical roles according to gender. Patel, the father of Tara and Chandan, is educated and modern, but he discriminates between both children. He tries his best to teach Chandan his stereotypical role of his gender. The conversation between Patel and Chandan gives a clear clue of biased approach of the father:

Patel: What are you doing?

Chandan: Mummy is knitting and I am helping her sort out her mistake.

Patel: Let Tara do it. (CPI, 351)

Patel believes that knitting is women's task, not men's. Tara feels marginalized when her father makes a master plan for academic success of his son, Chandan and does not think of Tara's further education at all. The following conversation expresses the father's partiality clearly:

Chandan: I don't want to go to college! (Fighting his tears)

Not without Tara! If she is going in for surgery, I'll miss a year too.

Patel: you will not. I won't allow it. (CPI, 351)

Patel, not even, asks Tara about her ambitions and does not inspire her to pursue her ambitions. The women in India are also forbidden to show their talent and their worth. Tara, like other girls, is the victim of the insensitive social system. She could shine like a bright star, but she is made handicapped by the society. She is denied the right of living freely and growing because she belongs to the second sex. Bharati, her mother, was very well aware of the fact that third leg belonged to Tara, but she gave money to surgeon to give the third leg to Chandan. With the help of her wealthy father, she was able to manipulate the surgical procedure. In the end of the play, Patel tells children the reality which reveals the biased and traditional mindset of society, results in the marginalization of Tara:

Patel: A scan showed that major part of the blood supply to third leg was provided by the girl. Your mother asked for a reconfirmation. The result was the same. The chances were slightly better that the leg would survive... on the girl. (CPI, 378)

Tara has always led to believe that she has been discriminated against by her father and always gained extra attention from her mother. That is why, Tara gets completely shocked when she comes to know the truth that she was discriminated because of her gender, but not by her father: "it was Bharati's decision that deprived her of what she wanted more than anything else in the world - a second leg", says Asha Kuthari Chaudhuri. (Chaudhuri, 72). Dan (Older Chandan) realizes that Tara is the victim of female marginalization: "This is not fair to Tara. She deserves something better. She never got a fair deal, not even from nature..." (CPI 330). Dan time and again tries to repress the guilt, he feels over the death of Tara. As a writer, he writes the story of the tragedy of Tara, but he makes certain changes by making the story his own tragedy. He has a sense of trauma and apologies to Tara: "Forgive me, Tara. Forgive me for making it my tragedy." (CPI 380). Dattani presents the victimization and suppression of Tara as a female child.

Vijay Tendulkar's play Kamala, the two act play, was inspired by a real life incident in which Ashwin Sarin actually bought a girl from rural flesh market and presented her at press conference for his job promotion. By using this incident, Tendulkar raises certain important issues related to a success oriented generation which is ready to sacrifice human values in the name of the humanity. The play

basically deals with the marginalization and oppression of two women characters in the play named Kamala and Sarita who are subjugated in the play by the male protagonist Jaisingh Jadhav. Jaisingh is a selfish journalist who ill-treats the woman Kamala whom he has purchased from the flesh market as an object that can give him promotion in the job. He buys Kamala to prove the veracity of such auctions taking place in India. But he is using her as commodity for his success which is quite ironical. After his work is complete, he discards her and sends her to orphanage. Similarly, he exploits his wife Sarita who works for day and night at the name of marriage. Arundhati Banerjee aptly remarks, "Like Kamala, Sarita is also an object in Jadhav's life object that provides physical enjoyment, social companionship and domestic comfort" (XVII). Beauvoir says that it is the patriarchy which decides the fate of woman: "Thus the paternalism that claims woman for hearth and home defines her as sentiment, inwardness, immanence... This is a lot assigned to woman in the patriarchate; but it is no way a vocation, any more than slavery is the vocation of the slave" (Beauvoir 269). Jaisingh reveals to his wife Sarita how women in modern times are being bought and sold like slaves. He feels delighted by getting her at such a low price as he believes that even a bullock costs more than that. The auction procedure is exactly as that of a cattle trade where all animals are judged of their size, age and health. After using Kamala as an object, he leaves her in a Mahilashram where her future cannot be predicted bright.

Jaisingh is a chauvinist without giving any consideration for his wife's likes or dislikes as he reminds her of the duty of a wife to satisfy the needs of a husband as he has conventional mindset. It is Kamala who makes Sarita realize that she is not more than a slave in her husband's house. In India, women are turned into objects as price tags attached to them in the marriage market. Sarita resists against the marginalization and oppression which she faces in the house of Jaisingh. She tells Kakasaheb (Her Uncle) that she is very seriously planning to call press conference in which she would reveal the cruelties of her husband: "...he brings home a slave and exploits her. He does not consider a slave a human being – just a useful object. One you can use and throw away... But he tyrannizes his own slave as much as he likes, and does not think anything of it...(46). Tendulkar presents the pathetic and oppressed state of majority of Indian women who in spite of their qualification or ability are treated just as object in the present day matrimonial scenario. It dawned upon Sarita that the man Sarita considered as a partner was but the master of a slave and that: "...I saw that the man I thought my partner was the master of a slave. I have no rights at all in this house. Because I'm a slave. Slaves don't have rights, do they... They must only slave away. Dance to their master's whim" (46). Thus, the slavish status of women is presented in the family and the society.

Dattani, in his play *Where did I Leave My Purdah*, has successfully portrayed the women oppression during partition of India. The play highlights Dattani's attempt to explore how every society ascribes meaning to woman's body. Woman body is constructed as a contested space over which various ethnic,

political and religious groups fight to acquire this symbolic territory. According to Seema Malik, "In this hyper masculine revenge drama of mutual humiliation, women's bodies were the territories that were violated, mutilated and tattooed with the symbols of other religion" (49). In the play, Nazia, a muslim girl, and her sister are considered as territories by the men of other community. Menon and Bhasin comments on the use of women bodies as preferred sites for the hieroglyphics of power during partition: The most predictable form of violence experienced by women, as women, is when the women of one community are sexually assaulted by the men of the other, in an overt assertion of their identity and a simultaneously humiliation of the other by "dishonouring" their women(41).

The humiliation and dishonour which women were subjected to in community violence during the partition of India on 15th August 1947 has been presented in the life of an octogenarian former muslim film star, Nazia Sahia. The play is a depiction of series of tribulations which Nazia faces during partition be it the trauma of being gang raped by men of other community in front of her husband, giving birth to a child who is born out of this heinous act or witnessing the cold blooded killing of her sister. After experiencing the pain of all these incidents, Nazia's character undergoes a complete transformation which is not that of lamenting at the past but looking forward to the future. Nevertheless, her encounter with the savagery and barbarism during partition evolves her into a rebellious woman who openly rebels against the established mores of patriarchal set up despite all her social criticism.

While going to Delhi by train, Zarine and Nazia with Suhel (Nazia's lover) become the prey of communal violence of the partition, leading to their marginalization and oppression. Females were the victims of the sexual violence committed by the men of other communities. On the way to Delhi in Pakistan, Zarine was brutally killed by the muslims, thinking her a Hindu girl as she was not in her burqa which she had given to her sister Nazia. Nazia had forgotten her burqa somewhere. Therefore, Zarine saved the life of Nazia from the intruder by sacrificing her own life as she made a promise to her parents to take care of Nazia. The muslims attacked the train and killed all the Hindus leaving the people who had worn muslim burqas and caps. Nazia considers herself responsible for the death of her sister Zarine. It is the sheer criticism of all those societies where people are judged from their clothes prescribed by their communities. It was Nazia's burqa which saves her from muslims in Pakistan and becomes the reason of her victimization and oppression in India. Beauvoir feels, "The veiled and sequestered Moslem woman is still today in most social strata a kind of slave" (89). Nazia was raped by Hindus in India whereas Suhel was unable to protect her from the sexual violence she was suffering from. Through the episode of Zarin's killing and Nazia's gang rape, Dattani depicts the gravity of sexual violence which women's bodies were subjected to during partition. Nazia expresses the cruelty of Hindu men who treated her as an object to prove their victory over muslims:

The butchers were on her and all the others. Suhel dragged me away. We walked all the way to the border. We crossed the border after bribing someone. But... you see... I was still wearing that piece of cloth. But we were in another country, with a different set of demons. They came at us. They came at me. They pushed me down behind the bushes. Five or six or seven, eight of them. I don't know. They tore at my clothes and at my flesh... I stopped looking at those eyes, so much anger and hatred! Hell-bent on humiliating me. I stared back with hatred too, but they hurt me even more till- I stopped looking into their eyes (131-32).

Nazia opposes sexual politics which operates in marriage and realizes that in a patriarchal society "to be born a female... is to be born with servitude" (Beauvoir 90). That is why, Nazia abandons her husband and her daughter to establish her identity as an artist.

Conclusion

Thus, Vijay Tendulkar and Mahesh Dattani have presented women marginalization and oppression in modern educated Indian society. Vijay Tendulkar in his play *The Threshold* displays the oppressed state of women in mahilashram and family. In *Kamala*, he expresses the slavish status of women in society where they are still bought and sold like animals in the markets and thrown in mahilashram after using them. Dattani in *Tara* deals with the tragedy of Tara due to female's faith in her stereotypical gender roles. In *Where Did I leave My Purdah*, the sexual violence is depicted during communal violence and her trauma which she feels in the rest of her life. In this way, Tendulkar and Dattani have successfully portrayed the subjugation and victimization of Indian women with a vision to eradicate these issues and provide social justice and equality to women.

Works Cited

Primary Sources

Dattani, Mahesh. "Where did I Leave My Purdah", *Me And My Plays*. Penguin Books, India. 2014. Print.

... "Tara", *Collected Plays*. Penguin Books, India. 2000. Print.

Tendulkar, Vijay. "Kamala" *Collected Plays*. Oxford University Press, New Delhi. 2004. Print.

... *The Threshold* (Umbartha). Seagull Books, Calcutta. 1985. Print.

Secondary Sources

Babu, G. "Gender Based Injustice in Mahesh Dattani's *Tara*". Web. <https://researchgate.net/publication/269114386>. 15-08-2019.

Banerjee Shampa. *The Threshold* by Vijay Tendulkar. Seagull Books Calcutta 1982. Print.

Banerjee, Arundhati. *Introduction: Five Plays of Vijay Tendulkar*. Bombay: OUP. 1992. Print.

Beauvoir, Simone De. *The Second Sex*. Ed. and Trans. by H. M. Parshley. New York: Knopf. 1989. Print.

Beauvoir, Simone De. *The Second Sex*. Tran. and Ed. by H.M.Parshley. New York.1993. Print.

Chaudhuri, Asha Kuthari. Mahesh Dattani, *An Introduction*. Foundation Books, New Delhi.2005 print.

Malik, Seema. *Perspectives on the Partition Fiction of the Indian Sub-Continent*. Edited by: Tejinder Kaur, Kulbhushan Kushal and N.K.Neb. Nirman Publications, Jalandjar City. 2007. Print.

Societal, Traditional and Cultural Hegemony of Women Characters in the Select Short Stories of Amrita Pritam

Harleen Kaur

English Dept., SGTB Khalsa Collgae Sri Anandpur Sahib, Punjab.

.....
Amrita Pritam, a prominent Indian woman novelist has an outstanding contribution to the Indian English literature. She was also a major short story writer along with others i.e. Ratan Singh Bhangu, Jaswant Singh, Dalip Kaur Tiwana etc. She was a witness to partition of India and reflected all the aspects of partition in her short stories. Her short stories portray the real picture of Punjab along with the effect of the partition on the women. As she shares an empathy with the women, her stories employ the theme of female issues and concerns. Amrita Pritam has written about the women's sorrows and sufferings, their oppression and subjugation at the hands of patriarchy, their self-identity, their exploitation and their status in the society. Her writings pertaining to women are not limited to particular strata of society and as a radical feminist, Amrita has analyzed women characters in the both the urban and rural settings. Her women characters are caught in the shackles of society, tradition and culture. The women characters in the select short stories of Amrita Pritam, i.e. Neelam in "The Shah's Harlot", Guleri in "A Stench of Kerosene" and Angoori in "The Weed" are unable to liberate themselves from these shackles. They either remain voiceless or are forced to take harsh steps like suicide and are unable to speak for themselves and become a victim of hegemony at the hands of traditions, culture and society.

Key words: Culture, patriarchy, hegemony, oppression & subjugation

The term 'feminism' has its origin from the Latin word 'femina' meaning 'woman' (through French 'feminisme'). It refers to the advocacy of women's rights, status and power at par with men on the grounds of 'equality of sexes'. In other words, it relates to the belief that women should have the same social, economic and political rights as men. The term became popular from the early twentieth century struggles for securing women's suffrage or voting rights (the suffragette movement) in the western countries, and the later well-organized socio-political movement for women's emancipation from patriarchal oppression. The political scope of feminism has been broadened by the impact of Marxist ideology that has made feminists challenge sexism along with capitalism for both encouraged the patriarchal set-up. Richards (1981) in *Women Writer's Talking* opines, "The essence of Feminism has a strong fundamental case intended to mean only that there are excellent reasons for thinking that woman suffer from systematic social injustice because of their sex; the proposition is to be regarded as constituting feminism." (Richards, 3)

Since the time immemorial, women suffered the forces of marginalization and segregation due to the constraints imposed by patriarchy. Patriarchy is a social institution where unequal power relations exist between men and women. Women are excluded from positions of power and authority. Hegemony by

Gramsci refers to the cultural dynamic by which a group claims and maintains dominance in social life. Hegemonic masculinist practices reinforce the superiority of men and the inferiority of women. Patriarchy is a rule by consent where the oppressed women are susceptible to male dominance in all ideology ridden culture.

The traditional concept of womanhood is identified with a loyal, submissive, tolerant, compromising, generous and devoted being dedicated to the service of her family. She has always been forbidden to seek anything for herself. The objective of this study is to bring out the same concepts in her short stories. She represents the status and the plight of women who undergo exploitation and injustice as silent sufferers. The images of women present in the stories bring to the fore the social, cultural, economic and psychological predicament of women in the Indian society. Amrita Pritam deals with women's role and position in Indian society and this paper emphasizes the images of conventional women who underwent sufferings, pangs due to hegemony of culture, society and traditions. The portrayal of women suffering has been an eternal theme in her short stories. The image of role of women in Indian society have transformed to evolutionary process.

The research follows descriptive analyses method based on feminism and feminist criticism in women's writings in general and women's writing in India. The foremost part of the method is a close reading of the primary and secondary sources. The primary sources are her select short stories which have been scrutinized in the light of Feminism and Feministic criticism. The secondary sources include books, interviews and articles on her fiction and short stories. The methodology aims at analyzing her literary achievements, and attempts to postulate that there is a Radical feminist perspective from the select works of Amrita Pritam.

If one makes a comparison between the fiction and short stories of Amrita Pritam, there is picture of emancipated women in the fiction and there is quest for identity and feminine sensibility in the short stories. There is a choice with the women characters in fiction whereas there is no choice left with women in short stories as they come out to be fatalists. In the fiction, Amrita Pritam presents an upheaval and turmoil in the lives of their women characters and the way they realize their self actualization and identifies new self concept in Indian society and how they have presented age-old values and culture and have broken the shackles and customs through their women characters, reworded the concept of self and their quest for identity and combined it with the issue of female desire. But, the select short stories which have been taken up for analysis, have women at the centre of action who are not brave or bold and do not stand up against the prevalent gender-based norms to seek an independent identity. They are unable to rise above the given constructs of silence and subversion, their sense of self-concept and their conception of a new identity. Once interviewed by Mahfil (a journal) about her Marxist period of writing, she replied: "At that period when I saw the suffering of thousands and thousands of people, especially women

because they suffered in a special way, I was very moved.” So, the marginalization, discrimination, oppression and subjugation at the hands of society, culture and tradition has been the subject matter of most of her writings. Their anguish was felt by Amrita Pritam and penned down vividly through her words. According to Juneja (1979) “Amrita’s honest and accurate perceptions establish very clearly both the prevailing condition of women in India as well as the road women must travel to achieve true emancipation.” (p 18)

Amrita Pritam’s “The Shah’s Harlot” is translated by Nirupama Dutt which describes the condition of mistresses in Indian society through the fictional character of Neelam. It takes into account the plight of mistresses and how they are known by different names like “Harlot”, “Rakhail”, and also the “Other Women” in the society and not by their own names. Beauvoir point out that women are relegated to the position of a second sex: “To say that woman was the Other is to say that there did not exist between the sexes a reciprocal relation. Earth, Mother, Goddess- she was no fellow creature in man’s eyes; it was beyond the human realm that her power was affirmed, and she was therefore outside of that realm. Society has always been male; political power has always been in the hands of men” (Beauvoir, 102). They lose their own identity and their new identity is coerced on them neglecting their helplessness. They are mistreated and humiliated by the people of their own society. All their desires are repressed and they are unable to live a life of dignity. All rights are given to the wives whereas mistresses are treated as 2nd (numeric) women in their lives. Similarly, with Neelam; “no one called her Neelam, she was the Shah’s Harlot to everyone” (Stories of the Soil, 13).

Neelam, a young and a beautiful girl from Lahore’s Hiramandi, is not known by her own name rather known as Shah’s Harlot as she goes to a hotel with a Sarpanch of the village known as Shah. Her life was confined to the hotel’s rooms only. Shahni, the wife of Shah holds all rights as being his wife. She never allowed Neelam to enter into Shah’s house.

Long ago while locking the box with the gold coins, Shahani had told her husband, “keep her in the hotel if you will or build a Taj Mahal for her, but she must never enter my home. I don’t wish to see her.” (14) As Neelam is being or related to subaltern group of women by the people of the society and by the all family members of Shah’s family. As the people of subaltern group have no right to raise their voice against the other group of the society. They bear silently all the aggressive acts of men as well as women of their society. The social system which glorifies men and denounces women causes their subalternity. Subalternity is related to race, class and caste directly but it is particularly complex and severe in its relation with gender; because the oppression due to gender transcends race, class and caste barriers. Spivak rightly observes in her essay “Can Subaltern Speak?”, “If in the context of colonial production, the subaltern has no history and cannot speak, the subaltern as female is even more deeply in shadow.” (271-313)

Amrita Pritam in this story points out that subaltern women are subjected to oppression more than the subaltern men and the other women of society. They do not have proper representation and therefore, are not able to voice their opinions or share their inner emotions. Also, other concept which is being discussed in this story is “objectification of women.” As Sohini Ghosh in her article “The Troubled Existence of Sex and Sexuality: Feminists Engage with Censorship” gives the description about the condition of women as: “women are not in control of their sexuality, but objects of male desire. Moreover, the use of the female body to sell consumer goods reinforces the notion that the woman is an object.” (569) Neelam which is true image of the society, is made to live through her bitter experiences of her life. She is exploited sexually, harassed mentally and as well as physically by the male community. Issues such as the advantages and drawbacks of being an immigrant work and discrimination in foreign land, dwindling agricultural incomes and treatment of women in rural Punjab is also highlighted in this story.

The other story “The Stench of Kerosene” presents how tradition plays a dominant role in the ritual of marriage even if the couple is in love. In most of the cases, the traditions act as a biggest trap for women. Guleri, the protagonist of the story suffered entirely at the hands of the traditions. The story depicts the relationship of Guleri with her husband Manak in the patriarchal supremacy. The problem starts because of orthodox patriarchal expectations of having a child as she was married to Manak for seven years. This is something peculiar to the Indian society as baby is fore most important for the continuation of the legacy of the family. Manu, in *The Laws of Male* (1982) has clearly discerned “A childless woman is stigmatized outcast and is of no use to society.” (p 342) Society is entirely controlled by patriarchal rules and ideologies. Women do not have control even over their reproductive powers. Child bearing and rearing are according to the rules of patriarchy. In reference to Ramayana, Mani (1975) states “She is inauspicious and a waste and, therefore, downgraded to a life of servility; but her husband acquires a social and religious sanction for his second marriage, to perpetuate the family line.” (p 204)

The normal wish of woman to make a visit to her maternal home is denied to Guleri. Her mother-in-law was herself the practitioner of patriarchy by not permitting her to meet her family. This incidence is not limited to the rural setting. Even a family in the urban setting shares the same mindset. In the novel *Elixir* by Sinjini Sengupta, Manisha the protagonist shares the same plight because of the ill treatment meted out to her by her mother in law. All this adds to the suffering of the woman and she becomes home sick and alienated. This can be inferred for Guleri in these following words:

Guleri’s parents lived in Chamba. A few miles from her husband’s village which was on high ground, the road curved and descended steeply downhill. From this point one could see Chamba laying a long way away at one’s feet. Whenever Guleri was homesick she would take her husband Manak and go up to this point.

She would see the homes of Chamba twinkling in the sunlight and would come back with her heart aglow with pride. (SOK, p 111)

There is no sisterhood among women between Guleri and her mother-in-law. The mother-in-law acted against Guleri and became the root cause of Guleri's suffering. She is the one who ordered Manak to get marry against his wish for the sake of the getting a child for the family. The role played by the Manak as a husband is passive and he even failed to support Guleri who became victim for his convenience. Throughout the story, he remains insensible to the ill treatment meted out to her by his mother.

The climax of the story reaches when Guleri committed suicide after hearing this news that Manak got married to the other woman as ordained by her mother. She was unable to rebel for this age-old tradition that it is justified to get marry to another woman for the sake of begetting a child. "Why do you croak like an old woman," asked his mother severely. "Be a man." Manak wanted to retort, "You are a woman; why don't you cry like one for a change!" But he reminded silent. (SOK, p 114)

The other ill practice of bride price is highlighted in the story as if woman is a commodity or an "object." The objectification of woman is also a way of subordinating women in all areas. It is the process by which a powerful group establishes and maintains dominance over a less powerful group by treating the subordinate group as less than human or equal to an object. In patriarchy women are treated as mere sexual objects for the pleasure of men or just machines to produce babies. Moi (1986) believes that "the patriarchal traditions imposed certain social ideals and standards on women" (pp 209).

Samyukta (2003) asserted in review of Stench of Kerosene that "a woman was valued as long as she was useful to serve, to bear children and do her duty. It also pointed to the brutality aspect of marriage and how society had little regard for women. It also showed the strong influence of societal-culture that destroyed a marriage and young lives of women. The study focused on women who were expected to fulfill societal obligations of creation and procreation. Being desolate was a plight for a woman. A woman was considered as an empty pod without seed in it if they fail to bear children and she had to be replaced. The study not only focused on the death of a infantile girl, a youthful love, but loss of conviction and unfairness inflicted on a woman. Pain was the most abiding condition of woman's being. Society inflicted disarray in the life of women. Limitation of the study is the way women subjected her to death for the condition of the society should be replaced by the search of the protagonist's integrity to lead life to find her true self to serve society and self." Through this short-story the author tried to send a very important social message that traditional view on marriage and gender roles have a disastrous effect on couples.

Amrita in the short story "The Weed" (1989) depicts the tale of Angoori, a young girl who is wedded off to an aged man Prabhati as a second wife and how marriage took place entirely at the hands of tradition without considering the injustice done to the girl. It reminds one of the play *Luna* by Shiv Kumar Batalvi

where Luna (a girl from a lower class) had to marry against her wish to the King of Sialkot who was much older than her age. The play is all about the pain of the teen-aged girl forcefully married to a man and how her sexual desires are being repressed.

Angoori was the new bride of the old servant. Every bride is new for that matter. But she was new with the difference. She was the second wife of her twice married husband, who could not be called new because he had already drunk at the conjugal well. As such the prerogative of being new went to Angoori alone. This realization was further accentuated considering the five years that passed before they could consummate the union. Besides, she had here for a few months only. She still carried a rustic freshness and girlish coyness about her. (TW, p 218)

In order to marry his young daughter to Prabhati, Angoori's father approached him when Prabhati went home to cremate his first wife. As a cultural practice, he took away the wet towel and wrung it dry, as a symbolic gesture to wipe away the tears of Prabhati by substituting his daughter. "You need not cry anymore. I have dried your tear-stained towel." (TW, p 219) The narrative brings out how women from tribal community have to face discrimination at the hands of customs and ethnicity, how a young woman has to curb all her youthful desires and feelings and how a woman is made to suffer without much of an option. "She still carried a rustic freshness and girlish coyness about herself." (TW, p 218) Angoori was a naive girl who has been brought up to believe that reading is a sin for village women and not for city women. The union of Angoori and Prabhati was postponed for over five years for two reasons, her age and her mother's paralysis. At last, when Prabhati was invited to take away the bride, it seemed she would have to stay back at village. His employer was reluctant to add another mouth to his kitchen. This is a dogma of the patriarchal rural community and such ideology is acknowledged, entrenched and ingrained by women.

Angoori stayed behind the veil from both, men and women in the beginning. However the loop of the veil soon started shrinking till it only covered her hair as was becoming of an orthodox Hindu woman. She was a dear one, delight to the eye and the ear. There was laughter in the tinkling of her thousand ankle bells and a hundred thousands bells in her laughter. (TW, p 219)

Angoori was very proud of her silver jewellery. She was transported by the mere touch of her trinkets, her whole being seemed to be setting them off to maximum effect. She was also taught to deem and trust that falling in love is a great transgression for a woman. She has been informed that girls are made to fall in love by men by a wild weed. One who consumes the weed would fall in love with man who bestowed the weed. She portrays the image of women who are curbed to question whatever they are commanded to believe. The educated narrator, Bibi takes care of her. According to Bibi, Angoori is a joyous, cheerful and attractive young woman recently married to much older husband and is traditional in her beliefs and values. Angoori stayed at her parents' home for five years till she reaches her age to consummate the union as per the tradition is

concerned. Angoori has been taught and apparently believes that it is sinful for a village woman like herself to know how to read. He also believes that it is a great sin for a woman to fall in love. The narrator asked if Angoori would like to read?

“want to read it?”

“I, no reading . . .

‘Want to learn?’

‘Oh, no! Why what’s wrong with that?’

‘Sin for women, reading be, see.’

‘What about men?’

‘They, no sin’

‘I read. I must be sinning.’

‘City women, no sin. Village women, all sin’. (TW, p 220)

It is a common scene that women in the rural society does not question the values fixed by the patriarchy because they do not have the audacity to do so. Their entire life is governed by the set rules of tradition and customs. Angoori, has not learnt to question the norms fixed by the society to believe. Young Angoori’s body radiated with the sense of ecstasy but Prabhati, being old, short in stature did not participate in conjugal love. He was the one protecting, not the one participating. The narrator inquired about the tradition way of arranging marriages:

‘Girls when five or six adore someone’s feet. He becomes her husband’

‘The father does it for the girl, with money and flowers’

‘But the girl has not even seen the man.’

‘Do the girls in your village have love affair?’

‘Don’t they sin, those who fall in love?’

‘It’s a sin, great one it be.

‘Are they not afraid of sinning?’

‘They are. It’s not them that do it. It’s the men that make them do it!’

‘With weed a wild one. One who eats it loves the man who gave it!’

‘They do it without her knowing. Give her in sweet or betel. Once she has eaten the weed, nothing satisfies her but to be with her man.’ (TW, p 221)

Angoori has seen a girl in her village in such a situation that the girl sang sad songs and never combed her hair and acted otherwise oddly. Nevertheless, a few days later, the narrator finds Angoori in “a profoundly abstract mood,” (TW, p 222) and the young woman asks to be taught to read, and to write her name.

‘She gave a blank look and then, recovering, said, ‘Teach me reading, bibi,’

‘Teach me writing my name’. (TW, p 222)

The narrator, Bibi, makes a guess that seems to be correct, that it is because Angoori wants to write letters to someone, and to read letters back. Instead of immediately agreeing as a friend of equal status would probably do if she knew how, Bibi asks her if she won’t be committing a sin in learning to read and write. The girl refuses to answer, but when Bibi sees her later, she is singing a sad song, and nearly crying, as she had told Bibi the other girl in her village had done. Bibi further intrudes and asks her if this was the song the girl in her village

had sung, and she admits it. She tries to force Angoori to sing the song to her, but on this point Angoori stands firm: she will only recite the words. The narrator further investigates in a logical, forceful manner and finds that because Angoori's husband does not eat at home, and the night watchman, Ram Tara, who has been taking tea with milk as a regular guest at Angoori's and Prabhati's house, as is the tradition, has been away on a visit, the girl has had not only not much food, but also not even any tea with milk.

Then the narrator Bibi remembers something else about Ram Tara: [he was] "good-looking, quick-limbed, full of jokes. He had a way of talking with smiles trembling faintly at the corner of his lips." (TW, p 223) Instead of just asking, as a person who thought of themselves as equal might do, whether or not Angoori was sad to be alone so much, or missed her friend Ram Tara, Bibi makes a particular kind of mischief by almost making a joke to herself of the girl's village beliefs and traditions: she asks her, in what seems a kindly but nevertheless mocking fashion, "Is it the weed?" (TW, p 223). If the innocent and superstitious girl did not think so before, to have someone she regards as her intellectual superior ask her this sways her conviction on this point. Far from being able to persuade herself away from her own unhappiness, she responds, 'May I be accursed', I never took sweets from him . . . not a betel even . . . but tea . . . ? 'She could not finish. Her words were drowned in a fast stream of tears' (TW, p 224).

Whereas it is Angoori's tradition to live simply within the bounds of her own village, and to obey its rules, it is also her tradition to respect the opinions and values of those who look down upon her from a superior social height, and to attempt to scale the heights of reading and writing, which have been posited to her as values she could espouse. By contrast, the narrator Bibi is in her own way sophisticatedly naive, because she has too her own form of blindness in automatically assuming that it's not simple loneliness but the love affair attributed by Angoori's village traditions to "the wild weed" that the girl will claim as her dilemma.

Angoori suffered at the hands of age-old illogical traditions, customs and superstitions. She had no identity of her own and her life was dictated by her father in the first stance. The right to education is denied to the girls in rural areas and they have their own notions regarding upbringing of the girl. The girl is considered as the liability of her future in-law's family and she has no role to play in her marriage. The root cause of all their problems is not imparting them the education. The emancipation of the women from the customs, traditions and superstitions can be through educating them. Wollstonecraft (1978) had argued against the sexual discrimination and stressed that women should be educated by the same pursuits as men:

To render mankind more virtuous and happier of course, both sexes must act from the same principal; but how can that be accepted when only one is allowed to see the reasonableness of it? To render also the social compact truly equitable, and in order to spread those enlightening principles which alone can

ameliorate the fate of man, women must be allowed to found their virtue on knowledge, which is scarcely possible unless they be educated by the same pursuits as men. For they are now made so inferior by ignorance and low desires, as not to deserve to be ranked with them! Or, by the serpentine wriggling of cunning, they mount the tree of knowledge and only acquire sufficient power to lead men astray. (p 136)

Liberation of the female psyche from the clutches of patriarchy is important for removing the oppression of women. Thus, a change in both women's private as well as public realms is important for the liberation of women. Jain opines (2001) women "have very limited freedom . . . Either society, religion or tradition control them and more often than not religion, traditional morality are used to exclude women from power and knowledge and reinforce patriarchal authority." (p 84) Society sets hindrance in front of women that hampers her from consciousness and self-realization. If given a prospect, a woman can demonstrate to be the best combatant to battle against the unfavorable and unsympathetic circumstances and progress towards the elevation of social proportions.

Works Cited

- Beauvoir, D. S. (1949). *The Second Sex*. Four Square Books, London, p. 102.
- Coppola, C., & PRITAM, A. (1968). AMRITA PRITAM. *Mahfil*, 5(3), 5-26. Retrieved April 27, 2020, from www.jstor.org/stable/40874236
- Ghosh, Sohini. "The Troubled Existence of Sex and Sexuality: Feminists Engage with Censorship". *Women Studies in India*. Ed. Mary E. John. London: Penguin Book India, 2008. 566-572.
- Juneja, R. (1979). Then, Will Be, and Now: Or How The Woman Becomes Contemporary in Amrita Pritam's Fiction, *South Asian Review*, Vol. 3, No. 2, pp. 18-26.
- Mani, V. (1975). *Puranic Encyclopaedia*. Motilal Banarsidass, New Delhi, p. 204
- Manu (1982). *The Laws of Manu, The Sacred Books of the East*, Motilal Banarsidass, p. 342, New Delhi.
- Moi, T. (1986). "Feminist Literary Criticism, Modern Literary Theory: A Comparative Introduction, Pantheon Books", p. 209, London.
- Pritam, A. (1957). "Stench of Kerosene", *Contemporary Indian Short Stories*, Vikas Publishing House Private Ltd, p. 95-115, New Delhi.
- Pritam, A. (1989). "The Weed", *The Penguin Book Of Modern Indian Short Stories*, Penguin Books, p. 218-225, New Delhi.
- Pritam, Amrita. "The Shah's Harlot". *Stories of the Soil*. Edt. and Trans. Nirupama Dutt. New Delhi: Penguin Books India. 2010. Print.
- Richards, J. (1981). *Women Writer's Talking*. Harvard University Press, Cambridge, p. 3.

- Samyukta. (2003). "Stench of Kerosene", *Indian Literature Review*, Vol. 4, No. 4, pp. 15-25.
- Spivak, Gayatri Chkravorty. "Can Subaltern Speak?". *Marxism and Interpretation of Culture*. Ed. Cary Nelson and Lawrence Grossberge. Chicago: Illinois UP, 1988. Print.
- Wollstonecraft, M. (1978). *Vindication of the Rights of Women*. Penguin, London, p. 136.

Educational Policies Vis-À-Vis Bollywood Movies: Issues, Threats & Future

Dr. Jagdev Kumar

Assistant professor, Deptt. of Music Instrumental
Govt. Mohindra College, Patiala

ABSTRACT

The progress of country depends upon the quality of education and its teachers and for this reason teaching is the noblest among all professions. Now a days the field of education and vis-à-vis films as an appraisal of the governance are not only limited but has broadened in various new horizons. Cinema has a great impact on people & film Stars are a big influence in on daily life. Cinema plays an important role in our lives, even more than we notice. The quantum development and changes in education have affected teacher education & bollywood movies that are necessitating review and reforms. The present paper will focus on certain glaring challenges which present in our the daily lifestyle of the students, teachers & environments but in the present scenario of the qualified staff, adequate facilities of academic environments and equipments, effective teaching practice and internship, quality improvement, research efficacy, professional competency empowerment of teacher student relations, the changing role of teachers, integration of ICT in Teacher Education. Films on the education system are rarely explored by NFDC (Ministry of Information & Broadcasting by Prakash Javadekar), but some Bollywood movies have openly challenged the Indian education system, talking about its flaws and loopholes.

KeyWords: Bollywood Movies, Education, NPE (1968, 86, 92 revised), REA (2009), New draft policy (2019)

Introduction

"The function of education is to teach one to think intensively and to think critically. Intelligence plus character that is the goal of true education" Martin Luther King Jr.

Man is a social being. He is an integral part of society. The man is product of society where society also depends upon its individuals for its development. Movies are the sources of entertainment (Pleasure, happiness, joy, sorrow & death) but education is a source of inspiration, motivation, information, communication and draw out the potentiality of the individual. Bollywood movies which is now a century old has recently undergone a change & is fast emerging as a delightful medium of introduction. Recently many movies have been produced that aim at explosion & utilizing creativity for education the People. Both education and bollywood movies are examined on basis of literary and experimental studies. Here, the commissions and education policies like NPE (1986/92 revised), REA (Right to Education Act, 2009) and DNEP (2019 by

MHRD) are critically explored the following list of the Bollywood movies like Imtihan (1974), Naya Kadam (1984), Amhi Asu Laadke (2005), Bairavaa (2007), 3 Idiots (2009), Chal Chalein (2009), I Am Kalam (2010), Paathshaala (2010), Aarakshan (2011), F.A.L.T.U. (2011), English Vinglish (2012), Nil Battey Sannata (2015), Chalk n Duster (2016), Rough Book (2016), Hindi Medium (2017), Why Cheat India (2019), Super 30 (2019), Raatchasi (2019). The above said facts express the importance of education system & student teacher relationship. Numerous empirical studies conducted by social scientists have established a strong correlation between education and national development; all attach almost importance to education as an effective tool in reducing poverty by building a viable workforce enable of competing in a increasingly competitive and global economic framework. Bollywood movies Vs. Educational policies of the Government are the most popular and well-known industrial facts for highlighting the facts and fiction of the human lifestyle. But the Indian Government is making new educational policies, like NPE right to education Act & DNEP, on behalf of that our Bollywood movies are probably one of the most efficient ways to get across a message. Here are some state & centre Bollywood movies that have had an impact on students and education and criticising our educational systems, programmes, educational acts etc.

Objectives of The Paper

- National policies on education 1968, 86/92 revised
- Right to Education Act, 2009
- Draft New Education Policy 2019 by MHRD
- The movies challenging the traditional education system & raised the awareness on dyslexia (reading problems) and dysgraphia (reading and writing problems) and brought a fresh perspective to a learning disability that is not often seen in the industry.
- Highlighting the lives of typical Indian college students with its comedic and heartbreaking moments, the message is to work hard and chase your dreams, not success.
- The film openly challenged the Indian education system, which is believed to cause academic pressures on students and may often lead to major psychological problems among students.
- Focusing on the child's pursuit for knowledge rather than his poverty, the film disseminates the importance of education, especially for the disadvantaged sections of society.
- The Supreme Court of India created a rift between students and staff at a college in Bhopal. The socio-political film is a satire on caste-based reservations in government and educational institutions in India.
- If translated, Nil Battey Sannata means 'zero divided by zero equals nothing', and is usually used as slang to mean 'good for nothing'. Also known as The New Classmate, the movie leaves you with the sense of

importance of education in our lives. Chanda, a high-school dropout, housemaid and single mother of a young girl who is on the verge of giving up on education, Apeksha, enrolls herself in the same class as her daughter and challenges her: “Beat me in a math test, and I’ll leave the school.” The film focuses on a person’s right to dream and change their lives, irrespective of their social status. It also realistically shows the face of the education system of the country, and that a parent’s limitations need not stop their child from achieving success.

- the movie propagates the message of turning your hobby into your career, and enjoying what you do. It also portrays how marks are viewed in the Indian society.
- “Beat me in a math test, and I’ll leave the school.” The film focuses on a person’s right to dream and change their lives, irrespective of their social status.
- The film highlights how greed and profit making in the Indian education system can ruin the noble profession of teaching.

National Policies On Education 1968,86/92 Revised

- Scientific And Technological Development
- Social and Cultural Development
- Human Resource development
- To encourage the young to undertake the discovery of India, its image and perception.e.g.Manjhi-the mountain man- Dashrath Manjhi was a poor man from the lowest of the low castes, living in a remote village cut off from the world by a rocky mountain range. Life for him was a daily struggle for survival. He loved his wife, Phaguniya, beyond belief. One day, while climbing the mountain to bring him food, his wife slipped, fell and died. Overwhelmed by grief, Dashrath decided to carve out a path through the mountain, so that no one else would suffer his fate. For 22 years, all by himself, with just a hammer and a chisel, he hammered away at the rocks, till the path was carved out from the mountain.
- To establish network arrangements between different institutions in the country.e.g. **F.A.L.T.U. (2011)**It is about a group of friends, after being turned down by every college they apply to, plan to start a fake college, called Fakirchand and Lakirchand Trust University (or F.A.L.T.U) to appease their parents. They are forced to transform it into a real institution after receiving applications from hundreds of students. The group of students, who usually while away their time doing nothing, is suddenly faced with the responsibility of their own lives as well as hundreds of others. Much like 3 Idiots, the movie propagates the message of turning your hobby into your career, and enjoying what you do. It also portrays how marks are viewed in the Indian society: if you don’t do well in school, you are seen as stupid. The movie ends with the so-called losers

winning their fight against society in a dance competition.

- To integrate physically and mentally handicapped with the general community as equal partners. e.g. **Taare Zameen Par (2007)** When you think of Bollywood movies challenging the traditional education system, the Indian National Award-winning film Taare Zameen Par must be mentioned. The film depicts the journey of a young boy, Ishaan, whose parents send him to a boarding school due to his poor academic performance. A new member of the faculty and art teacher Ram Shankar Nikumbh, suspects that he is dyslexic. The teacher's guidance, belief in Ishaan's talent and the special bond they share spread the message that every child is different and learns differently, which does not imply inferiority. The movie raised awareness on dyslexia and brought a fresh perspective to a learning disability that is not often seen in the industry. **Chal Chalein (2009)** The film openly challenged the Indian education system, which is believed to cause academic pressures on students and may often lead to major psychological problems among students. Chal Chalein tells the story of a student who commits suicide, owing to parental and societal pressure to do well in school. With the help of a lawyer, his friends decide to sue his parents, the school system and the government. With its depictions of the lives of school-going children, like the budding writer who is forced to study physics and math, or the young artist who has no time to work on his art because of school and classes, the movie says that education is meant to enlighten students, not pressurise or traumatise them.
- To develop positive attitudes to work, co-operative activity & to lifelong learning & work culture has to be developed to have a dedicated committed work force and Equalization of Opportunities e.g. **Chalk and Duster** movie concludes that The film talks about teachers' and students' communication, and highlights the problem of teachers and students in an educational system which is changing day by day.
- Equal opportunities to be given scheduled caste & tribes, backward classes and minor society. e.g. **Aarakshan Movie**. The movie Aarakshan, based on the hard-hitting reality of the Indian caste reservation system, tells the story of how a decision by the Supreme Court of India created a rift between students and staff at a college in Bhopal. The socio-political film is a satire on caste-based reservations in government and educational institutions in India. With roles including a member of the Dalit community and a high-caste Brahmin, it portrays both perspectives to the divisive caste reservation policy in the country.
- The Handicapped to be provided facilities for special institutions. For example: Amhi Asu Laadke (Dec 2005). A film portrays a poignant, soul stirring touching human drama of special children and young man's journey to explore the true meaning of life.

Right to Education Act,2009

- Enforced on 1st April, 2010. Free and compulsory education a fundamental right of every child in the 6 to 14 age group. Responsibility: Joint – Central and State Governments. e.g., **I Am Kalam (2010)** Inspired by former President of India Dr APJ Abdul Kalam, an underprivileged child Chhotu follows his dream of gaining an education. He seeks help during his quest from Ranvijay Singh, a boy of his age and a member of a royal family. Focusing on the child's pursuit for knowledge rather than his poverty, the film disseminates the importance of education, especially for the disadvantaged sections of society. With its realistic and optimistic elements, the movie stands for the significance of the basic right to education.

Draft New Education Policy 2019 By Mhrd

- The National Education Policy 2019 envision an India centred education system that contributes directly to transforming our nation sustainably into an equitable and vibrant knowledge society, by providing high quality education to all. Few Salient Feature of Draft NEP 2019
 - Learn how to learn
 - Free and Compulsory education (Pre-school to 12th)
 - No Hard separation (Curricular, Co-curricular or extracurricular)
 - National Research foundation (Strong Research Culture and building Research Capacity.)
 - National Higher Education Regulatory Authority (Professional Education)

After Analysing the above objective and Issues of the paper, the researcher has critically examined the following Bollywood Movies. The Bollywood movies with pedagogical significance include movies with education as a theme. According to Dr. Pietari Kappa, "Cinema as both a popular form of entertainment and a means of artistic & Political expression, is crucial area of classroom teaching. The pedagogical potential of film provides an immediate and invigorating addition to established lesson plans, while the history of the medium and its contextual socio-cultural relevance function as the source of study in their own right." The academic messages are explored by such movies chronologically from 1984 to 2019 with the help of Government Policies. **Imtihan (1974)** The Idealistic Professor who decide to reform a group of rowdy students at college level. **Naya Kadam (1984)** Deals with the social issues of literary women empowerment & development & comments on the important of literary in the Indian villages, which is important for the progress of the country which is important for the progress of the country. **Bairavaa (2007)** It is important that the person leading such a college is honest and sincere enough to ensure that the students are safe & receive a good education. **3 Idiots (2009)** A bold challenge to the Indian stereotypical mindset about education, one that discourages free thinking and creativity, 3 Idiots instils in you the determination to follow your

passion as long as it makes you happy. The film advises you to not follow a traditional career path chosen by your parents, as many Indian students tend to do. Highlighting the lives of typical Indian college students with its comedic and heartbreaking moments, the message is to work hard and chase your dreams, not success. The film was also listed in the Guinness World Records for the record of the highest box office film gross for a Hindi film at the time, earning a total of Rs3.92 billion (Dh222.689 million) worldwide, according to Box Office India. **Paathshaala (2010)** Revolving around teachers and students on a school campus, Paathshaala comments on the shortcomings of the Indian education system. In the movie, a well-liked teacher leads a group of students and teachers in revolt against the school's management. Another commercialisation of education story, the movie deals with socially relevant issues including the academic pressures and fears faced by students and the money-mindedness of the system. **English Vinglish (2012)** Portraying the transition of a quiet, unassertive Indian housewife with an inability to speak English to a fully independent woman who gains self-confidence after taking classes to learn the language, English Vinglish is credited for bringing to light the feeling of social exclusion and embarrassment that many Indians face due to their inability to speak English. The film, preaching the ability to be self-confident, to move out of your comfort zone and to give in to the constancy of change in our lives, struck close to home for the largely Indian audience. It also sends the message that learning never truly ends. **Nil Battey Sannata (2015)** If translated, Nil Battey Sannata means 'zero divided by zero equals nothing', and is usually used as slang to mean 'good for nothing'. Also known as The New Classmate, the movie leaves you with the sense of importance of education in our lives. Chanda, a high-school dropout, housemaid and single mother of a young girl who is on the verge of giving up on education, Apeksha, enrolls herself in the same class as her daughter and challenges her: "Beat me in a math test, and I'll leave the school." The film focuses on a person's right to dream and change their lives, irrespective of their social status. It also realistically shows the face of the education system of the country, and that a parent's limitations need not stop their child from achieving success. **Rough Book (2016)** Problems of Indian Education system, impeding opportunities for growth, and what they balance to be teachers typical demand & supplemental towards education. 'The Lacunae' in the system have created issues that are threatening a clog the channel of learning in contemporary India. **Hindi Medium (2017)** The best most illuminating, humorous, tragic and devastating satire on the Indian educational system, this Saket Choudary directed film showed Irrfan Khan and Saba Qamar as parents of a little daughter resorting to ludicrously desperate measures to ensure the child gets into an English medium school. There is a sequel on the way with Kareena Kapoor in the cast. But I doubt it can capture the eccentricity and exuberance of the original. **Why Cheat India (2019)** Soumik Sen's underrated film is an indictment on exam pressures and how unprepared students make use of doppelganger examinees who pose as students to write out first-class exam sheets. The film showed the Indian education system to be

embroiled in a complex financial and moral racket. It was a devastatingly scary view of how far Saraswati (the Goddess of learning) had been subverted in the land of brilliant scholars and students. **Super 30 (2019)** Anand Kumar, a mathematician from Patna, India work his way through challenger towards success before running a super 30 programme for IIT aspirants in Patna. **Raatchasi** A film with Jyothica as head teacher converting Poor run school into one of the best school in the state.

Conclusion

After analysing the above points, it is concluded that today's Bollywood movies are playing a very important role in the field of inspiration, motivation, social, political and educational reforms. Education vis-à-vis Bollywood movies as an integral part of Government Policies. Movies have the power to reach massive audiences which is why they should, and do, matter so much to society. To sum up beside the educational utility of films in communicating a message through their terms and stories, their pedagogical significance also lies in teaching speaking techniques through dialogues as well as building analytical skills through a critical analysis of plot and characterization. The versatility of its use allows incorporating film in different types of learning session in the classroom. For example, Film can be used just for enjoyment, creating a positive atmosphere in the classroom, which can enhance the classroom, which can enhance motivation and as a pedagogical tool they can provide stimulus for other activities, such as listening comprehension, debates on social issues raising intercultural awareness, being used as a moving picture book or as a model of the spoken language. For this Teachers Education needs to undergo rapid change in keeping pace with the demand of learning & expectation of learners, community and society as a whole. Bollywood movies enhance professionalism and produced quality teachers for schools, colleges and even in the universities that upgrade the social status of teachers and develop sense of commitment.

REFERENCES:

1. Attri, A.K. Devi. N., & K, O. (2014), Quality Concerns in Teacher Education : Challenges Issues and Suggestions, International Academic Journal of Research, Vol. 1, pp. 21-24
2. Darling Hammond, L., (2006), Contracting 21st century Teacher Education, Journal of Teacher Education, 57 (3).
3. Dhull, Poonam (Dr.), Issues and Challenges in Teacher Education, International Journal of Research In Economic and Social sciences (IJRESS), Volume 7, Issue IV, April 2017, pp. 50-54.
4. Richard, J.A., (2016). Problems of Teacher Education in India. International Journal of Multidisciplinary Research and Modern Education, Volume II, Issue I, pp. 714-720

5. <https://www.youtube.com/watch?v=aeZgd2TL-Ds>
6. <https://www.youtube.com/watch?v=Yff5r7tHIb0>
7. <https://www.youtube.com/watch?v=vVgXpBZIOEA>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=WSXmkzypFWs>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=WuP2CVEEafk>
10. <https://www.youtube.com/user/WAMIndiaMovies>
11. <https://www.youtube.com/watch?v=2B6vjua8aK4>
12. <https://www.youtube.com/watch?v=ih-IQ6KMYg>
13. https://en.wikipedia.org/wiki/National_Policy_on_Education
14. <https://www.oxfamindia.org/blog/10-things-rte>
15. <https://mhrd.gov.in/schemes-guidelines>
16. https://mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/document-reports/Manual_for_Autonomous_College-05122012_0.pdf
17. <https://innovate.mygov.in/wp-content/uploads/2019/06/mygov15596510111.pdf>

Education & Buddhism

Manjeet Dhariwal (Asst.Prof)

Mehar Chand Collegwe Of Education

Bhanopli, Distt: Ropar (Punab)

In India during the time of Buddha, there was a social discrimination in the society. This discrimination was according to profession of man and according to profession of man and according to birth . in the society there were four divisions of whom Brahman was superior. they enjoyed rights for religious training and education. But other category of people deprived of their religious and educational rights. it should be observed. that, it is "the life of holiness" which Buddhism emphasizes much more then the philosophy of life, speculations concerning the mysteries of life and death and such ultimate truths. The entire system of Buddhist education must be rooted in faith - faith in the Triple gem, and above all in the Buddha as the fully enlightened One, the peerless teacher and supreme guide to right living and right understanding. in modern day, Buddhist Education become wide open and embraced people of all walks of life The aim of Buddhist Education is to change an unwise to wise, beast hood for Buddha hood.

Albert Einstein.

" We owe a lot to the Indians who taught us how to count without which no worthwhile scientific discovery could have made. "

Mark Twain:-

India is the cradle of the human race. Most valuable and the most instructive materials in the history of man are treasured up in India only."

The History of the Buddhist system of education is practically that of the Buddhist order or Samgha, Buddhist Education and learning centered around monasteries as vedic culture centered round the sacrifice. The Buddhist world did not offer my education opportunities apart from or independently of its monasteries . All education , scared as well as secular , was in the hands of the monks. The Most important contribution of ancient India is not only for India but also for the world in the field of education. It may also be remembered that education is not anabstract term. It manifested in the culture, economic, individual, philosophical, scientific, social and spiritual advancement. In the other words, education is the mean of developing the mind for Betterment of individual and society.

In the field of education Buddhists made an amazing Contribution. The Buddha First started his teaching career wondering from house, village to village and street to street. Then he founded his centres of education in the monasteries such as veluvanarama in Rajagraha, Jeta vanarama and Pubbarama is savathi. The Buddhist sanghes and viharas served as greed centres of education.

Students come to these places to receive education not only for different parts of India but also from Tibet and china etc. Nalanda, Taxila, and Vikramshela which gained reputations as greed educational centres were originally Buddha viharas only. Nalanda has been described as the oxford university of Buddhism. It

may be noted that these institutions did not impart of instructions only in religion but also in other subjects, such as secular literature, logic, Philosophy, Medicines, Military Science and Economics. The goal of Buddhist education is to attain wide. In Sanskrit (the language of ancient India) the Buddhist education wisdom was called "Anuttara-Samyak-Sambhodi" meaning the perfect ultimate wisdom. The buddha taught us that the main objective of our practice or cultivation was to achieve this ultimate wisdom.

The chief aim of Buddhist education was all around development of child's personality (Physical, Mental, Moral and intellectual development). The principal goal of Buddhist education is to change an unwise to wise, beast to priest. In the early period Buddhist education was limited with in monasteries, But later on it was open to all. Buddhist education made revolutionary changes in the society. It appears that woman did not occupy the same position as they did in the Vedic Period. It is well known that Buddha refused to admit woman into his sangha. Buddhist sangha had given attention to the cultural development and social uplift of the women.

The aim of education and Buddhist Education is to make a freeman, wise, intelligent, moral nonviolent and secular man. students became judicious, Humanist, logical and free from superstition. students became free from greed, lust and ignorance. Buddhist education was wide open and available to the people of all walks of life. in the admission process monasteries were the centres for importing education during the Buddhist period. For admission the student had to present himself before the teacher and request him for giving education. the teacher was fully responsible for the education of his pupil. in turn the pupil had also to be responsible to the instructions received from the teacher, the student was not at all accountable to any other bhikshok in monastery. The rules of Buddhist Education those of the Buddhist order. The ceremony of initiation in to the Buddhist order follows closely the lines of the Brahmanical initiation of studentship. The Bodhisattva himself is represented by in tradition to say uddaka, the Brahman teacher whom he approached for instruction in attaining Knowledge." i desire ,o friend , according to thy teaching and thy direction to walk in to Brahmcharya." As the Buddha he maugurates his order by admitting his first disceples in the following words. " Come hither , O monk, the doctrine is duly preached; walk in the Brahmcharya to put an end to all sorrows." Thus the Buddhist monastic order began as a union of the master and his disciples, This process is called as Upsonpada or ordination. The teacher of the disciple is called as upodhyaya. The layman under twenty years of age seeking admission in the monastery or vihara of his choice approaches there with a suit of yellow robes of the monk in his hands and presents himself before an elder of the monestary for the first initiation called as Pabbaja. Upasampada is the higher ordination that can be attamed only after reaching the age of twenty while pabbajjais lower ordination where a monk leaves his home towards the viharab generally. after attaming his puberty. A monk is Known bhikkur. The next step is _ the elder then invests him

with yellow robe and cells upon him to take the following of three refuges (Saranattya) three times.

Buddham saranam gacchami
Dhammam saranam gacchami
Sangham saranam gacchami

Next the following ten commandments are administered to him abstinence from

1. Taking Life.
2. Taking what is not given.
3. Impure practices.
4. Telling a lie.
5. Intoxicating drinks.
6. Eating out of time.
7. Dancing, singing and seeing shows.
8. Using garlands , scents.
9. Using of high of large couch or seat.
10. Receiving gold or silver.

Women Education during Buddhist period was at its lowest epp, as the women folk were despised in the sense that Lord Buddha had regarded them as the source of all evils so he had advised during his life time not to admit women in monasteries, but after some time due to the insistence of his dear pupil Anand, Buddha had permitted about 500 women along with his step mother for admission in the vihars with many restrictions and reservations. When Buddhist monasteries has developed in to colleges of mternational reputation, women did not receive any education because of their early marriages in the early history of Buddhism, however the permission was given to women to enter the order and gave a fairly good impetus to female education especially in aristocratic and commercial sections of society. Large numbers of ladies from three circles joined the order and became life long students of religion and philosophy.

Qualities and Responsibilities of the teacher:-

The teacher himself must spend at least ten years as a monk and necessarily must have the purity of character, purity of thoughts and generosity. Both the teacher and student were responsible to the monastery. But regarding Education, Clothes, food and residence of the student monk, the teacher was fully responsible. The teacher was also responsible for any treatment of the student when ever he fell ill.

The duty of the teachers were importing education to the students, writing books, propogation of religion, discussion, and arrangement of debate for the clarification of serious subjects. the teachers were responsible for Physical, mental, spiritual and moral development of the students. Teacher Loved the students and helped them in every affair. They Kept eyes on the all round development of the students. Specially they were serious about the opening of sangha rules, meditation and concentration to their learning.

The Teacher were Highly qualified student became Judicious, humanist, logical and free from superstitious.

With the rise of Buddhism in India there arose many centres of learning which did not exist before. Buddhist monk could opt for a life of meditation in the forests, or a life of teaching, preaching, propagating the Dharma as a result of the activities of the Teaching monks, seats learning arose. These seats of monastic learning gradually developed and some of them became full fledged universities. As a result Buddhist India came to have five major universities which achieved wide fame. These five were 1. Nalanda 2. Vikramasila 3. Odantapuri 4. Jagadlala and 5. Somapur.

The main essence of Buddhist Education was Based on vedic education where spiritually was the main focus. with this difference between vedic education and Buddhist Education was wiped out and this was the historic development of education in India.

So the Buddhist education played a major role in the development of Indian education. It was Buddhism which for the first time broke the Dominance of Brahmanism which was prevalent in the society at that time. Buddhism brought all the other caste to the main stream to attain education equally with Brahmans, thus attempted in breaking the tough clutch of caste system in India. Moreover it was Buddhism that worked on to construct world class universities to develop and spread education as well as propagated their religion with its help. India became a centre of learning for the foreign students as well as owing to the high quality of these universities. Buddhism also made a balance with the vedic education as it did not completely out classed it and hence it made a healthy relation between Hinduism and Buddhism.

REFERENCES:-

1. Maheshwari, V.K. 2012 education in Buddhist Period in India,
2. Hazra, k.l. 2009 Buddhism in India: A historical survey, Delhi Buddhist world press.
3. Singh Bhom Pratap, 1990 Aims of education in India, Delhi Alanta Publication.
4. Altekar A.S Educatur in Ancient India 1965.
5. Dr. L.S Devraya - The Position of women in Buddhism.

राग विस्तार का आधार – 'बंदिश'

डॉ. गुरदयाल सिंह
असि. प्रोफेसर
संगीत विभाग
पंजाब विश्वविद्यालय
चण्डीगढ़-160014

संक्षेपिका

बंदिश राग पर आधारित ऐसी कलाकृति है जो राग की समस्त विशेषताओं को अपने में समेट कर व्यक्त कर देती है। राग लक्षणों से युक्त बंदिश वादी-सँवादी, वर्ज्य-स्वर, न्यास स्वर इत्यादि राग-लक्षणों से परिपूर्ण रहते हुए, उसमें आविर्भाव तिरोभाव के माध्यम से सम्भावित राग-हानि से मुक्त रह, राग के आकृति-बंध की स्थापना कर, सौंदर्याविष्कार के उस चरम बिंदु को प्राप्त करती है जहाँ पहुँच वह बंदिश ही राग की पहचान का आधार बन जाती है। राग विस्तार करने हेतु बन्दिश मार्गदर्शक का भी कार्य करती है। एक-एक बन्दिश के अन्तर्गत राग का संपूर्ण शास्त्र समाहित है, जो गेय स्वरूप में जल्द ही कंठस्थ हो जाता है। इस प्रकार बंदिश वह सेतु है जिससे राग-प्रदर्शन में राग-सागर पार करना सरल हो जाता है।

'राग' भारतीय संगीत का सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण तत्त्व है। इसे भारतीय संगीत का मूलभूत या केन्द्रीय तत्त्व भी कह सकते हैं। सम्पूर्ण भारतीय संगीत चाहे वे शास्त्रीय संगीत हो या उपशास्त्रीय संगीत या फिर सुगम संगीत, राग की कल्पना के बिना ये सभी अस्तित्वहीन हैं। परन्तु राग से मनुष्य को ब्रह्मानन्द की प्राप्ति तभी होती है या मनुष्य आनन्द से अभिभूत तभी होता है जब 'राग'-बंदिश से मिलकर रस को मूर्त रूप दे देता है। राग में रंजकता भी तब आती है जब मधुर स्वरों में राग के अनुरूप बंदिश गायी जाए। भारतीय संगीत सम्पूर्ण रूप से राग की कल्पना पर आधारित होता है और राग 'बन्दिश' द्वारा निमित्त कल्पना पर आधारित होता है। राग की बढ़त भी बंदिश द्वारा ही सम्भव है।

बन्दिश शब्द का प्रयोग मुख्यतः रागाश्रित शास्त्रीय एवं उपशास्त्रीय संगीत की रचनाओं के लिए प्रायः विद्वानों द्वारा होता है। वस्तुतः राग के स्वरूप के मुख्य चलन को तीनों सप्तकों में भिन्न-भिन्न सांगीतिक अवयवों के प्रयोग द्वारा राग के विस्तार को प्रबलता प्रदान करते हुए विशिष्ट भाव प्रदर्शन एवं सौन्दर्य आदि गुणों को शब्द, स्वर, लय-ताल के द्वारा गीत या गत के रूप में बांधने को बन्दिश कहा गया है। इस प्रकार राग का सम्पूर्ण अस्तित्व बन्दिश में बंधा होता है।

ग्वालियर घराने के विशिष्ट प्रतिनिधि 'श्री लक्ष्मण कृष्ण राव पंडित' बंदिश को राग विस्तार का आधार मानते हुए कहते हैं, "बन्दिश राग का परिधान है, अगर बिना परिधान के राग को प्रस्तुत किया जाएगा तो वह महत्त्वहीन हो जाएगा, अतः राग का विस्तार असम्भव हो जाएगा और जहाँ तक बंदिश की महत्ता का प्रश्न है, बंदिशों में राग छिपे होते हैं। एक राग में जितनी बंदिशें सीखी जाएंगी उतने ही प्रकार से राग को प्रस्तुत करने का तरीका मालूम होगा और उसके मुख्य घटक स्थल तथा अवयवों की जानकारी प्राप्त हो सकेगी।"¹

बन्दिश राग की आकृति का दर्पण है, जिसमें राग के स्वरूप और चलन को स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है। बन्दिशों के द्वारा राग के अंतः स्वरूप को एक सुनिश्चित रूप

मिलता है, यानी उसकी आकृति स्पष्ट रूप से सामने आती है। अनेक बन्दिशों द्वारा राग के विविध प्रकार से चलन की जानकारी भी होती है।²

पं. एस. एन. रातंजनकर के मतानुसार, “ जिसके पास चीजें यानि बंदिश या प्रबन्ध के प्रकारों का भण्डार सबसे अधिक है वही सबसे अधिक कुशल विस्तारकर्त्ता गायक हो सकता है। जिसके पास यह भण्डार है उसका अनुभव एवं कल्पना शक्ति अन्य गायकों से अधिक हो तो इसमें कोई आश्चर्य नहीं। ऐसे लोग राग के स्वभाव, को चीज़ की गायकी को और उसमें प्रदर्शित मनोभावों को समझते हुए ही राग की बढ़त करते हैं। इन चीज़ों का भण्डार होने से निरक्षर हो, शास्त्र का एक शब्द भी न जानता हो ऐसा गायक भी राग श्रृंगार उसके शुद्ध स्वरूप के साथ भली-भांति कर सकता है एवं राग में जितने अधिक विविध प्रकार के गीत कण्ठस्थ हों उतना ही अधिक अधिकार राग पर प्राप्त होता है।”³

स्वर्गीय कुमार गन्धर्व जी राग तथा बन्दिश का परस्पर सम्बन्ध बताते हुए कहते हैं, “ मूलतः अरूप रहने वाला राग बन्दिश के कारण साकार हो जाता है। राग आत्मा है तो बन्दिश शरीर। शरीर का आकार तो सर्वत्र एक ही नहीं हो सकता। इसी तरह बन्दिशें भी एक ही प्रकार की नहीं हो सकती। वे विभिन्न प्रकार की होती हैं। इसलिए विभिन्न बन्दिशों के आधार पर विभिन्न स्वरूपों में राग प्रस्तुत किए जाते हैं।”⁴

श्री विमल मुखर्जी का कथन है] ^^Raga music definitely developed first in bandishes with simplistic swar vistar to start with. It was at a much later point of time that raga auchar and abstract raga alapa came it to vogue. The bandish has, therefore, been the focal point of raga music development. A bandish let us remember, is just not simple 'song or Gat'. It represents many intricate things besides a reflection of the raga mood. In the first place, it has a rigorous fixity - It is always the same in minutes details when sung or played - thereby representing music discipline of raga.”⁵

डॉ. सुलभा ठकार के अनुसार, “कलाकार जो कलाकृति का निर्माण करता है वह बंदिश के आधार पर ही करता है। चित्र में जो बॉर्डर का महत्त्व है वही गायन में बंदिश का होता है। राग के लिए आवश्यक है शुद्ध, विकृत, आरोह-अवरोह, वादी-सम्वादी, अल्पत्व, चलन, पकड़ आदि तत्त्व और इन तत्त्वों का निर्देशन बंदिश में होता है।”⁶

इस सम्बन्ध में हफीज़ अहमद साहिब के मत कुछ इस प्रकार हैं, “बंदिश राग की वनजसपदम होती है, जिससे राग का ख़ाका और गायक का कदम कभी नहीं लड़खड़ाता।”⁷

पं. सुदर्शनाचार्य ने उस्ताद रहीमसेन तथा उस्ताद अमृत सेन जी की गत बन्दिशों के विषय में विशेष रूप से इस प्रकार उल्लेख किया है, “जिस राग की मियां रहीम सेन व अमृत सेन जी की बनाई गत याद हो, उस राग का ऐसा ज्ञान (साक्षात्कार) हो जाता है कि उस राग में चलना-फिरना सहज हो जाता है।”⁸

श्री रमनलाल सी. मेहता ने बन्दिश एवं राग की व्याख्या कुछ इस प्रकार की है, “बन्दिश राग की एक विशिष्ट आकृति है। नई-नई आकृति का सौन्दर्य पाने के लिए या एक ही राग की कई शकलें या रूप दिखाने का यह एक अच्छा तरीका है, तदुपरान्त हर बंदिश का एक मिज़ाज़ रहता है जो साहित्य के नव रसों या संचारी आदि भावों की परिभाषा से नहीं समझाया जा सकता। इस मिज़ाज़ को समझकर जब बन्दिश पेश की जाती है तब इस आकृति का सौन्दर्य खिल उठता है। ताल के हिस्से और ताल के अन्तर्गत जो वज़न होते हैं इनका चीज़ की बन्दिश के साथ पूरा सम्बन्ध रहता है और इस प्रकार

बन्दिश की उत्तमता का वह लक्षण भी बन जाता है। राग स्वर सयोजनों का एक सुन्दर अद्भुत रूप है। राग तो अरूप है चीज़ ही उसको मूर्तिरूप करती है। चीज़ में पहलुओं राग भरा हुआ है और बन्दिश में राग बँधा हुआ पड़ा है, इसको छुड़ाना की राग विस्तार है।⁹

स्व. मुश्ताक हुसैन खां का बन्दिश के सन्दर्भ में मत इस प्रकार है, “किसी भी राग की बन्दिश को सही रूप से अपने ज़हन में उतार लो और उसी बंदिश के स्वरों के चलन के हिसाब से राग की बढ़त शुरू कर दो अर्थात् बंदिश के इर्द-गिर्द चलने से स्वयं ही राग का ढाँचा मालूम हो जाएगा। इसका मुख्य कारण केवल बंदिश है।”¹⁰

पण्डित अमरनाथ जी के मतानुसार, “वस्तुतः राग एक सांगीतिक है और बन्दिश का उसमें वही महत्त्व है, जैसे किसी ड्रामे में मुख्य पात्रा का होना। अतः राग तो ढाँचा मात्रा है, उसमें हम कैसे भी बोल बाँध दें तो ध्रुपद के अतिप्रधान बोल हो या ख्याल की बन्दिश हो। कुछ भी राग रूपी ढाँचे में रोपा जा सकता है। ये उस राग के स्वरूप पर निर्भर करता है कि उसमें किस प्रकार के बोल रुचिकर लगेंगे। ध्रुपद में गम्भीर शान्त भक्तिप्रधान बोल हों या ख्याल के श्रृंगारिक चपल बोल। अतः बन्दिश यानि जो राग-ताल में बंधी शब्द रचना हो वही बन्दिश है। जहाँ बंदिश राग की भाषा है वहीं वह राग को कलात्मक, लयात्मक रूप भी प्रदान करती है जो भावों और रस की सृष्टि में विचित्र सहयोग प्रदान करते हैं। बंदिश रागिक स्वरों को एक विशेष रंग, रस और भाव से समन्वित करती है उसमें शब्दों के माध्यम से अधिक विभिन्नता दिखा सकते हैं।”¹¹

गीत, चीज़ या बन्दिश में सबसे प्रधान स्थाई और उसमें भी प्रधान आरम्भ की पंक्ति या मुखड़ा होता है। आरम्भ की पंक्ति ऐसी रखी जाती है जो सारे गीत में सबसे अधिक आकर्षण तथा राग को स्पष्ट करने वाली होती है। बन्दिश व राग का स्थाई भाव बढ़ाकर उसी को शब्दों व स्वरों द्वारा अन्तरे में सजाया जाता है। इस प्रकार एक बन्दिश में एक स्थाई भाव ही होता है और उसी को अन्तरे में सजाया जाता है। स्थाई व अन्तरे का सामंजस्य व समन्वय अत्यन्त आवश्यक होता है और तभी सारी बन्दिश एक होमोजेनियस आरकैनिज्म की भाँति निर्मित होती है।¹²

बन्दिशों के आन्तरिक कायदे-गायक गाते समय बन्दिश के रूप में राग के ग्रह स्वर, वर्ज्य स्वर, विशेष स्वर संगीत इत्यादि दस लक्षणों को ध्यान में रखकर ही गाता है। अपनी कल्पनानुसार वह छोटी-छोटी आकृतियाँ बनाकर एक मध्य आकृति निर्माण करता है। गायक राग विस्तार करते करते स्वयं भी आनन्द लेता है और श्रोताओं को भी आनन्द की प्रतीति करवाता है। इस सारी क्रिया में वह स्वयं की मनोदशा शान्त स्थिर लेकिन उत्साहपूर्ण बनाए रखता है और उसे वैसी रखने पर ही उसका ध्यान उस राग एवं रचना के सौन्दर्य स्थलों पर केन्द्रित हो जाता है।¹³

राग के स्वरों में निरंतर उलझी रहने वाली बन्दिश राग का मूर्त स्वरूप होती है। राग के स्वरों को बहुत कुछ कहना पड़ता है। बन्दिश की मदद से कलाकार राग में छिपा हुआ भावाविष्कार करता रहता है। वादी-संवादी स्वरों की मदद से, स्वरों के छायाप्रकाश को चतुराई से, बुद्धिकौशल्य से दिखाते समय उसका झुकाव रागांग के महत्त्व को बनाए रखने का भी होता है। रागाविष्कार में बन्दिश के अंग से उपज होती है, राग की व्यवस्थित प्रस्तुति हेतु अलग अलग उठान वाले रागों की बन्दिशों का भी संग्रह रखना पड़ता है।¹⁴

रेणु गुप्ता के अनुसार, “बंदिश की विभिन्न शैलियां भी राग विस्तार में महत्त्वपूर्ण भूमिका अदा करती है। बंदिश राग की संगीतात्मक सीमाएं तथा उनकी भावनात्मक संभावनाएं अंकित करती है। बंदिश द्वारा विशिष्ट रस की निष्पत्ति होती है। स्वयं राग तो आनन्द स्वरूप है ही, लेकिन उस आनन्द में भी विशेष रस का होना, बंदिश के माध्यम से

ही सिद्ध होता है तभी तो हमें एक ही राग में विभिन्न रसों की बन्दिशें दिखाई देती हैं। प्राचीन गायन शैली के अवशेष ध्रुपद को ही लें। दरबारी ध्रुपद गायकों की रचनाओं में वीरता और शहशाह की प्रशंसा मिलती है। जो वीर रस को उद्भूत करने वाली हैं और उन्हीं रागों में भगवान के भक्तों द्वारा रची गई भक्ति तथा शांत रस से समन्वित रचनाएं मिलती हैं। अतः बन्दिश के माध्यम से तत्कालीन संस्कृति का भी दर्शन प्राप्त होता है।¹⁵

अतः बन्दिश को हम राग का दर्पण भी कह सकते हैं। जिसके माध्यम से राग के स्वरूप, उसके चलन तथा विभिन्न गायकियों की शकल को साकार रूप में स्पष्ट देखा जा सकता है। बन्दिश के द्वारा राग के अन्तः स्वरूप को एक सुनिश्चित रूप मिलता है या ऐसा कहा जा सकता है कि उसकी आकृति स्पष्ट रूप से सामने आती है तथा बन्दिश राग की सीमाएँ तथा भावनात्मक सम्भावनाएँ अंकित करती है।

संदर्भ

1. शैलेन्द्र कुमार गोस्वामी, हिन्दुस्तानी संगीत के महान् रचनाकार सदारंग-अदारंग, पृ० 85
2. धर्मपाल, किराना घराने की गायकी एवं बन्दिशों का मूल्यांकन, पृ० 148
3. रेणु गुप्ता, बन्दिश- राग का एक अनिवार्य तत्त्व, संगीत कला विहार, अगस्त-1991, अंक-8, पृ० 19
4. मो. वि. भाटवडेकर, कुमार गंधर्व जी के सांगीतिक विचार, संगीत कला विहार, (पत्रिका), अप्रैल 1991, पृ० 52,53
5. Bimal Mukherjee, Perspectives on Composition in Indian Music - The Place of Composition or "Bandish" in Raga Music, Page 12
6. शैलेन्द्र कुमार गोस्वामी, हिन्दुस्तानी संगीत के महान् रचनाकार सदारंग-अदारंग, पृ० 85
7. वही
8. पं. सुदर्शनाचार्य शास्त्री, संगीत सुदर्शन, पृ० 52
9. आर. सी. मेहता, आगरा-परम्परा, गायकी और चीजें, पृ० 43
10. शैलेन्द्र कुमार गोस्वामी, हिन्दुस्तानी संगीत के महान् रचनाकार सदारंग-अदारंग, पृ० 84
1. रेणु गुप्ता, बन्दिश-राग का एक अनिवार्य तत्त्व, संगीत कला विहार (पत्रिका), अगस्त 1991, अंक 8, पृ० 19
2. ए. सी. चौबे, वाद्य प्रबन्ध में रचनात्मक सौन्दर्य, पृ० 76,77
3. वा. ह. देशपांडे, घरानेदार गायकी, पृ० 49
4. श्रीमती माधवी नानल द्वारा प्रस्तुत व्याख्यान प्रदर्शन- परमोच्च स्वर-शिल्प का माध्यम बन्दिशें, संगीत विभाग, राजस्थान विश्वविद्यालय, 7 अक्टूबर, 2014
5. रेणु गुप्ता, बन्दिश-राग का एक अनिवार्य तत्त्व, संगीत कला विहार (पत्रिका), अगस्त 1991, पृ० 20

गायनशैली में श्रीमद्भागवत का वैशिष्ट्य

डॉ. लायका भाटिया
असिस्टेंट प्रोफ़ेसर
संगीत विभाग, वादनद्व
मेहर चंद महाजन डी.ए.वी.

कॉलेज

फोर वूमेन, 36-ए, चण्डीगढ़

संक्षेपिका

पुराण भारतीय संस्कृति के साहित्य के महत्वपूर्ण घटक है। पुराण के नाम पर आज एक विशाल साहित्य प्राप्त होता है। पुराण शब्द पुरावृत का द्योतक है। तथा प्राचीन इतिहास का संकेत करता है। जब हम पुराण साहित्य पर दृष्टिपात करते हैं तो हमें ज्ञात होता है कि वैष्णव पुराणों की संख्या अत्यधिक है जिसमें विष्णु के दश विभिन्न अवतारों पर स्वतन्त्र रूप से पुराण प्राप्त होते हैं जैसे—कूर्म पुराण, मत्स्य पुराण तथा वराह पुराण आदि। सब पुराण संस्कृत भाषा में रचित है।

भागवत पुराण इन्हीं में से एक महत्वपूर्ण पुराण है। इसमें 12 स्कन्ध, 335 अध्याय तथा 18,000 पद्य हैं। संगीत की दृष्टि से यह पुराण अत्यधिक महत्वपूर्ण है। यूं तो अग्नि, वायु, हरिवंश आदि पुराणों में संगीत विषयक अनेक संदर्भ प्राप्त होते हैं तथापि भागवत पुराण स्वयं गेय है। इस पुराण का दशम स्कन्ध आकार में सबसे बड़ा है। संगीत की दृष्टि से अत्यन्त महत्वपूर्ण है। दशम स्कन्ध में 29-33 यह पांच अध्याय 'रसपंचाध्यायी' के नाम से जाने जाते हैं। इसमें गीत, अभिनय, वाद्य तथा नृत्य का वर्णन प्राप्त होता है। दशम स्कन्ध में लगभग 4000 गीत हैं। रागों का विवरण तथा गान की विद्या का वर्णन इसमें नहीं मिलता। यह पुराण गीत तथा वाद्यों का भावात्मक प्रतीक है। इसमें संगीत की तीनों विधियों गायन, वादन तथा नृत्य का समावेश है। इसके श्लोकों में गायन का अदभुत वर्णन है, जिसमें शब्द—माधुरी तथा अर्थ—चातुरी अत्यन्त आकर्षित करते हैं। भागवत पुराण रस तथा माधुर्य का स्त्रोत है।

प्रस्तुत शोध पत्रा में श्रीमद्भागवत महापुराण में वर्णित गायन शैली को उजागर करने का प्रयास किया गया है। इस शोध पत्रा को लिखने का उद्देश्य श्रीमद्भागवत पुराण में निहित विभिन्न गायन शैली को दर्शाना है जिनका विकसित रूप वर्तमान समय में दृष्टिगोचर होता है। इस शोध पत्रा को सम्पूर्ण रूप देने के लिए ऐतिहासिक शोध प्रविधि का प्रयोग किया गया है तथा सामग्री संकलन हेतु माध्यमिक स्त्रोतो द्वारा विभिन्न पुस्तकों से सामग्री एकत्रित की गई है।

भागवत के रासपंचाध्याय में गायन का विवरण सर्वाधिक मिलता है। रास का गेय रूप भी है। जिसमें नृत्य के साथ गीत, वाद्य भी अभिन्न भाव से युक्त रहे हैं। महाकवि वाणभट्ट के हर्षचरित में हर्ष के जन्मोत्सव पर स्त्रियों द्वारा रसक पदों के गान और नृत्य किये जाने का उल्लेख प्राप्त है।¹ जिनके साथ अलिंग्यक, वेणु, झल्लरी, तन्त्री, पटह, अलाबुवीणा तथा काहल आदि अनेक वाद्य मन्द ध्वनि में बजाये गये थे। श्रीमद्भागवत में रास के प्रसंग में श्रीकृष्ण और गोपियों के नृत्य करते हुए उच्च स्वर में गान की चर्चा की गई है—

'श्रीकृष्ण के अंग-स्पर्श से अत्याधिक हर्षित अत्यन्त रतिमयी और अनेक रागों के कण्ठों वाली गोपियों के उच्च स्वर गान से यह समस्त विश्व व्याप्त हो गया। गोपियां जैसा

गा रहीं थीं, उनमें से किसी के अभिश्रित स्वर जाति गान का श्रीकृष्ण ने भी अनुसरण किया और उस गोपी को बहुत मान दिया।²

भागवत की इन पंक्तियों की टीका में विद्वान् टीकाकारों ने संगीतशास्त्रा की गान-सम्बन्धी विशेषताओं को उतूत किया है।³ स्वर और जाति में शु(, ऐसे उच्च स्वर में गोपियों ने यह गान किया था।⁴ यहाँ 'ध्रुव' ताल अथवा ध्रुप पद जैसे तत्कालीन गान का भी संकेत किया गया है।⁵ इस सन्दर्भ में यह द्रष्टव्य है कि रास के मूल अर्थ में जो 'चिल्लाहट' है। वह यहाँ उच्च गान से अभिव्यक्त है। गोपियों द्वारा रागों के गानों की कुशलता को स्पष्ट रूप से यहाँ स्वीकृति प्राप्त हुई है।⁶

श्री सनातन गोस्वामी ने कृष्ण के रास-गान को और उनसे भी अधिक ऊँचे स्वर में गोपियों द्वारा किये गये रास-गान को पराशर द्वारा की गई प्रशंसा के निम्नलिखित श्लोक से सम्पुष्ट भी किया है—

रास गेयं जगौ कृष्णो यावत्ता त्यावतध्वनिः ।
साधुकृष्णेति कृष्णेति तावत्ता द्विगुणं जगुः ।।⁷

छलिक (छालिक्य)

'छलिक' अपनी स्वरूप-विद्या में एक अभिनय प्रकार है, जिसको कोशग्रन्थों में गान-भेद एवं रूपक-भेद माना गया है।⁸ हरिवंश पुराण में इसे बहुसन्निधन में हुआ एक गेय गान्धर्व बताया है।⁹ गान्धर्व में पद-वस्तु स्वरतालानुभावित होती है।¹⁰ हरिवंश का छालिक्य-वर्णन स्वरतालानुरूप पदों की गेयात्मकता एवं आसारित आदि क्रियाओं से युक्त अभिनयतत्त्व की समुचित व्यवस्था का उद्घाटन करता है। यहाँ नारद षट्ग्राम वीणा बजाते हैं, वंशीवादक श्रीकृष्ण नृत्य का प्रदर्शन करते हैं, अर्जुन मृदंग एवं अन्य अप्सराएँ नानाविध वाद्य समायोजित करती हैं, रम्भ अभिनय की अर्थवत्ता को अपने कला-प्रदर्शन द्वारा सार्थक करती है, और इस समारोह में उर्वशी, हेमा, मित्राकेशी, तिलोत्तमा, मेनका आदि अनेक अप्सराओं ने भाग लेकर उसे सफल बनाया है। हरिवंश का यह छालिक्य गान्धर्व अपने सामूहिक समायोजन में गीत-नृत्य-वाद्य एवं अभिनय का समिश्र रूप समुपस्थित करता है।¹¹ इन बृहद् आयोजनों में बाल-वृ(सभी भाग लेते थे और इनका प्रदर्शन पुनजन्मादि लोकोत्सवों में किया जाता था।¹² खिल हरिवंश के अनुसार यह छालिक्य शुभावह, वृ(िकर, प्रशस्त एवं मंगल और यश का प्रदाता है।¹³

महाकवि कालिदास के मालविकाग्निमित्राम् में भी छलिक नामक नाट्य का उल्लेख हुआ है।¹⁴ यहाँ मालविका छलिक प्रयोग के लिये पंचा आदि के अभिनय की शिक्षा ग्रहण करती है। पंचा आभिनय में चित्त, अक्षि, भ्रू, हस्त तथा पाद आदि का अभिनय मान्य रहा है।¹⁵ मालविकाग्निमित्राम् के टीकाकार काटयवेम ने पंचा आभिनय को प्रेरण नृत्य के पर्याय रूप में स्वीकार करते हुए उसके घर्घर, विषम, भावाश्रय, कविचार तथा गीत-पाँच अंकों का उल्लेख किया है।¹⁶ जिसके अनुसार छलिक में तालानुरूप पद-संचलन, नानाविध करण एवं उत्प्लुतियों की व्यवस्था, गान एवं उसके नृत्याभिनय की सहज समाहित हो जाती है। डॉ. कपिला वात्स्यायन ने भी इसे चतुष्पदियों पर आधारित अभिनय प्रधान नृत्य के रूप में स्वीकार किया है।¹⁷ कालिदासीय ग्रन्थों में यद्यपि पंचा आभिनय का कोई विस्तृत विवरण उपलब्ध नहीं है, तथापि मध्यलय पर निर्मित चतुष्पदी पर प्रदर्शित छलिक¹⁸ नामक दुष्प्रयोजन अभिनय का शब्दचित्रा ने अपने मालविकाग्निमित्राम् में इस प्रकार अंकित है—

अरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
पादन्यासो लयमनुगस्तन्मयत्वं रसेषु ।
शाखायौनिर्मुदुरभिनयस्तद्विकल्यानुवृत्तौ

भावो भावंनुदति विषयाद्रागबन्धः स एव।।¹⁹

छलिक अभिनय के उपर्युक्त सन्दर्भ में गीत का सम्पूर्ण अर्थ अविक्षेपण के माध्यम से मुखरित होता भासित हो रहा है। नृत्य में पदगति और उनका न्यास लय की अनुकूलता से सम्पुष्ट है एवं नृत्य-वस्तु के रस से उसका पूर्ण तादात्म्य है। इस नृत्याभिन की भूमिका में 'शाखा'²⁰ नामक आधिक अभिनय का दिग्दर्शन अत्यधिक सुकोमल बन पड़ा है। अभिनय वैविध्य के द्वारा नानाविध संचारियों के उन्मेष होने पर भी नृत्य में रागात्मिकता का निर्वाह इस प्रदर्शन की विशेषता है।

छलिक की उत्पत्ति एवं परम्परा से सम्बन्ध (एक विवरण छान्दोग्य उपनिषद् में भी प्राप्त है। इसके अनुसार महर्षि अंगीरस से सामगान की शिक्षा प्राप्त कर श्रीकृष्ण ने छलिक नामक इस गानविधि को गोपियों के साथ नृत्य में प्रयुक्त किया था।²¹ कथासरित्सागर में रम्भा द्वारा स्वर्ग में चलित-नृत्य के प्रदर्शन का उल्लेख हुआ है।²² दण्डी जैसे लक्षणग्रन्थकारों की दृष्टि भी छलिक के प्रचलन से परिचित थी। उन्होंने प्रेक्षा प्रबन्धों में छलिक का उल्लेख किया है।²³ भोज में इसे श्रृंगार और रौद्र तथा वीररस प्रधान नृत्य बताया है। इस प्रकार छलिक में लास्य एवं ताण्डव दोनों के तत्त्व समाहित मान्य रहे हैं।²⁴ एक प्राचीन परिभाषा के अनुसार 'छलिक' रति, क्रोध एवं उत्साह प्रधान नृत्य है।²⁵ छलिक छप्रना वृत्तम' के अनुसार कुछ विद्वानों ने वाद्य विशेष एवं उसके द्वारा नृत्य में छल से होने वाले ध्वन्यावरोध का आशय लिया है,²⁶ तो भक्तिपथ के आचार्य इस छालिक्य में राघ द्वारा छलना से किया गया नृत्य अवसर का आलिशान मानते हैं।²⁷

वस्तुतः 'चलित', 'छलिक' अथवा 'छालिक्य' को एक प्राचीन नृत्य-प्रकार ही मानना चाहिए, जिसका नामकरण उसके साथ गेय गीत के आधार पर हुआ प्रतीत होता है। धर्मानुप्राणित लौकिक व्यवहार की भारतीय परम्परा ने 'चलित' नामक गीतों का उपयोग जैन-आगमों के प्रचार-प्रसार में किया था।²⁸

अपने प्राचीन स्वरूप में छालिक्य रासनृत्य की पूर्व-पीठिका है, परन्तु हरिवंश के वर्णन के आधार पर यह कहा जा सकता है कि इसमें रासनृत्य की भाँति एक नायक ;कृष्णद्ध एवं अनेक नर्तकियों का विधन न होकर अनेक नायक नायिकाओं द्वारा नृत्य, गीत, वादित्रा एवं अभिनय की समवेत अभिव्यक्ति होती थी। हरिवंश में 'छालिक्य' और 'रास' एक रस परिलक्षित होते हैं। सम्भवतः रास में छालिक्य की विशेषताओं के समाविष्ट हो जाने के कारण छालिक्य अथवा छलिक की पृथक् सत्ता परवर्तीकाल में स्थिर नहीं रह सकी है।

चर्चरी

'चर्चरी' चर्च धतु से व्युत्पन्न है, जिसका अर्थ है- करतल-ध्वनि, गीति भेद, तालभेद, वर्ण-वृत्त भेद एवं हर्षक्रीड़ा आदि।²⁹ अपने इस अर्थ में 'चर्चरी' का सम्बन्ध प्राकृत के 'चच्चर', शब्द से 'चौरट्टा', चौटुं अथवा 'चौक' आदि शब्दों से माना गया है।³⁰ प्रतीत होता है, चौराहा अथवा चौक 'चर्चरी' के समूह गान का स्थान रहा है। 'सुपासनाहचरिय' के अनुसार वाराणसी 'चर्चरी' गायिकाओं की नगरी थी।³¹ धनेश्वरसूरी ने चर्चरी-गायन का स्पष्ट उल्लेख किया है।³² यह गान निम्न श्रेणी की गायक टोलियों द्वारा वसन्त काल में गाया जाता था, ऐसा भी कतिपय सन्दर्भों से सम्पुष्ट होता है।³³ धनपाल कृत 'अभिसयत्त-कहा' में चर्चरियों के द्वारा घर-घर में होने वाले कौतूहल को भी अभिव्यंजित किया गया है।³⁴ आठवीं शती में काशमीर नरेश जयापीड़ के मन्त्री दामोदर गुप्त कृत 'कुट्टनीमतम्' ग्रन्थ में भी वसन्तोत्सवों पर होने वाले चर्चरी गान और नृत्य के उल्लेख प्राप्त है।³⁵ वस्तुतः 'चर्चरी' को वसन्तकालीन गेय रचना, उसकी विशिष्ट लयतालानुरूपता तथा संगीतमयता एवं वर्णवृत्त विशेष की स्वरूपगत अभिव्यक्ति में सहज स्वीकार किया

जाता रहा है, जिसकी विकासमान रेखाएँ पृथक्-पृथक् होते हुए भी अपनी एक सायुज्य प्रतिष्ठा कर पायी हैं। संस्कृत, प्राकृत एवं अपभ्रंश के कोश आदि ग्रन्थों में उपलब्ध चर्चरी विषयक संकेत हमारी उपर्युक्त धरणा को सम्पुष्ट करते हैं।³⁶

वर्णवृत्त विशेष के रूप में चतुर कल्लिनाथ ने चर्चरी छन्द की परिभाषा इस प्रकार दी है—

‘यस्यां चर्चयां षोडश मात्रा वहवोऽङ्घ्रयः स्युः।

तत्रा द्वौ द्वौ पादौ प्रासयुतौ भवतः। चन्चरी च्छन्दसेति।³⁷

षोडश मात्रात्मक बहुपादयुक्त चर्चरी छन्द अपने दो-दो पादों में अनुप्रास से संयुक्त माना गया है। इस छन्द की निबन्धना प्राकृत आदि देशी भाषा में की जाती है। इसका गेयरूप वसन्तोत्सवों में सुना जाता है। यथा—

षोडश मात्रा बहवः पादाः तेषु द्वौ द्वौ पादावनुप्रयास संयुक्तौ सा चच्वरी।

प्राकृतैः देशभाषोनिर्बैः पदैः कृताः वसन्तोत्सवे गेयाः।

मतान्तरमाह—चच्वरीति।³⁸

संगीतरत्नाकार शानिदेव ने स्वयं चर्चरी को प्राकृत पद माना है।³⁹ चर्चरी का सम्बन्ध सम्भवतः लोक शैली के प्राकृत छन्दों से रहा प्रतीत होता है। महाकवि कालिदास कृत ‘विक्रमोर्वशीय’ के चतुर्थ अंक में अपभ्रंश के अनेक चर्चरी-पद उपलब्ध हैं। चर्चरी एवं द्विपदी छन्दों में पर्याप्त अनुरूपता विद्यमान थी, इसका अनुमान ‘रत्नावलीनाटिका’ में उतूत विदूषक के उस कथन से किया जा सकता है, जिसके अन्तर्गत चोटियों के द्विपदी खण्ड गान को भ्रमवश चर्चरी समझा गया है।⁴⁰ ‘कर्पूरमंजरी’ में चर्चरी का तात्पर्य एक ऐसी गेय रचना से रहा है। जिसके गायन में नतर्कियों द्वारा अत्यन्त भाव विभोर अवस्था में तीव्र स्वर एवं द्रुत अथवा मध्यलय के साथ नृत्य प्रदर्शन भी किया जाता था।⁴¹

संगीतरत्नाकर के आधार पर चर्चरी को एक ऐसी संगीत-रचना भी माना गया है, जो अपने आदिम स्वरूप में एक तालविशेष के रूप में अधिष्ठित थी।⁴² इस ताल-विशेष की परिभाषा ‘विरामान्तद्रुतद्वान्दान्यष्टौ लघु च चर्चरी’ की गयी है।⁴³ विराम (अणुद्रुत), द्रुत और लघु का मान क्रमशः चौथाई, आध और एकमात्रा माना गया है। इस व्यवस्था के अनुसार चर्चरी ताल की मात्राओं का योग ग्यारह मात्रा काल के बराबर होता है।⁴⁴ इससे मिलती-जुलती परिभाषाएँ आचार्य वेम तथा रंगनाथ ने भी देशी ताल के सन्दर्भ में की है।⁴⁵ संस्कृत में चर्चरी शब्द का अर्थ हाथ से ताल की ध्वनि करना है।⁴⁶ बहुत सम्भव है चर्चरी के ताल स्वरूप में इसी अर्थ की विस्तारणा हुई हो, जिसे अपने नृत्य स्वरूप में रासताल, वर्णताल, क्रीडाताल एवं आदिताल का समानधर्मी भी समझा जाने लगा था। संगीतरत्नाकर के अनुसार आदि ताल ही लोक में रासताल के नाम से जाना जाता था।⁴⁷ आचार्य बेद रासताल को स्पष्ट रूप से चर्चरी ताल का स्थानापन्न मानते ही हैं। इनके अनुसार ‘तेतिगिध’ शब्दों पर रासताल अथवा चर्चरी ताल में नटों द्वारा किया गया चतुरावर्तन-नर्तन चर्चरी-नर्तन कहा गया है।⁴⁸ यही कारण है कि जब चर्चरी-ताल का समायोग पद-संचरण की क्रिया विशेष में सम्पन्न हुआ, तब इसे चर्चरी नृत्य-विशेष के रूप में अभिहित किया गया। आचार्य लक्ष्मण के नाम से उतूत भरतकोश की पंक्ति चर्चरी नृत्य के मण्डलान्तर्गत हुए पद वीर, रौद्र एवं श्रृगांर रसों के परिपाक की विशेषता को भी अभिव्यजित करती है।⁴⁹

आचार्य वेद ने चर्चरी-नर्तन की जो परिभाषा प्रस्तुत की है, उससे भी यह स्पष्ट हो जाता है कि चर्चरी नृत्य एक मण्डलाकृति नृत्य था और उसमें रासक के क्रम से नर्तकियाँ विनिवेशित की जाती थीं। जो वर्णतालान्वित वाद्यों पर नृत्य प्रस्तुत करती थीं।⁵⁰ चर्चरी नृत्य में जहाँ चर्चरी ताल के साथ रासताल एवं वर्णताल का समायोजन विहित माना गया है,

वहाँ उसके स्थानापन्न रूप में क्रीड़ाताल को भी स्वीकृत किया गया है।⁵¹ शार्नीदेव ने चर्चरी की व्याख्या प्रस्तुत करते हुए कहा है कि चर्चरी में हिन्दोल राग और चर्चरी ताल की विशेषता रहती है। इसकी गेय वस्तु सोलह मात्रा एवं दो-दो पंक्तियों के अनेक चरणों से युक्त अनुप्रास सम्पन्न प्राकृत रचना होती है। इसका प्रस्तुतीकरण बसन्तोत्सवों पर किया जाता है।

ब्रजभाषा के रास-साहित्य में 'चर्चरी' शब्द अपने 'चरचरी' चाञ्चरि' या चाञ्चर आदि अनेकविध रूपों में गीत, नृत्य एवं ताल-विशेष का पर्याय बनकर प्रयुक्त हुआ है।⁵² होली के अवसर पर ब्रज की नवेलियाँ ढोलक की ताल पर सामूहिक रूप से चाचरि का गान और नृत्य करती हैं।⁵³ उत्तर भारत में ब्रज, बुन्देखण्ड, मध्यप्रदेश और हिमाचल प्रदेश के क्षेत्रों में चाचरि नृत्य का व्यापक प्रचार है।⁵⁴ रासलीलाओं के मञ्चीय प्रस्तुतीकरण में रासधरी आज भी चर्चरी-नृत्य का प्रदर्शन करते हैं। करहला के स्वामी लाडलीशरणजी की मान्यता के अनुसार झपताल में किये गये चर्चरी के इन नृत्यों में भाव प्रदर्शन का अतिशय कौशल विद्यमान रहता है। नृत्य की प्रत्येक ताल पर पृथक्-पृथक् नृत्य मुद्राओं द्वारा भावाभिव्यञ्जन करना ही चर्चरी नृत्य का प्रधान उद्देश्य होता है। रास के संगीत में चर्चरी-प्रदर्शना भावुक भक्तों को रसमुग्ध करने में पूर्णतः सक्षम है।

फाग

'फाग' अथवा 'फागु' शब्द संस्कृत 'फल्गु' एवं प्राकृत 'फग्गु'— 'फागु' शब्द का विकसित रूप है, जिसका अर्थ वसन्तोत्सव माना गया है।⁵⁵ कालान्तर में वसन्त)तु के पर्याय 'फाग' शब्द का सम्बन्ध उस रचना विशेष से भी रहा प्रतीत होता है, जिसमें इस)तु का समस्त वैभव उल्लसित होता था।⁵⁶ 'वसन्तविलास' के सम्पादक श्री कान्तिलाल बी. व्यास की सम्मति में इसी कारण इस रचना विशेष को भी 'फाग' संज्ञा से अभिहित किया गया है।⁵⁷ पद, आख्यान वार्ता आदि साहित्य की विविध विधियों की भाँति 'फागु' को भी डॉ. साडेसरा साहित्य के एक प्रकार विशेष के रूप में स्वीकार करते हैं।⁵⁸ इन फागु गीतियों की विषय वस्तु श्रृंगाररसोचित वर्णन से समन्वित होती है।⁵⁹ अपने श्रृंगार प्रधान वासन्तिक परिधन के कारण ही गुणचन्द्र सूरि ने साहित्य की इस विध को 'वसन्त-फागु' नाम से अभिहित किया गया था।⁶⁰ श्री अगरचन्द्र नाहता ने भी ऐसी ही रचना का 'फागु' माना है, जिसमें वसन्त अपने सम्पूर्ण वैभव से उल्लसित होता है एवं वह इस)तु में गेय होती है।⁶¹ प्राचीन-फागु-संग्रह एवं प्राचीन-गुर्जर -काव्य- संग्रह जैसी सम्पादित रचनाओं के आधार पर यह कहा जा सकता है कि ये फागु रचनाएँ वासन्ती-काव्य के रूप में छन्द विशेष को लेकर लिखी जाती थीं।⁶² ये सभी रचनाएँ अपने आयाम में संगीत प्रधान होती थीं एवं उनका उपयोग क्रीड़ा के लिये होता था। यह क्रीड़ा भी अभिनय से पूर्ण थी।⁶³ इन रचनाओं के गायन में नृत्य-प्रदर्शन का भी उचित आयोजन सम्पन्न होता था और इनके प्रस्तुतीकरण का समय लगभग फाल्गुन अथवा चैत्रा मास माना जाता था।⁶⁴ फागु की यह गेय परम्परा अपने स्वरूप में नृत्याभिनय से संयुक्त होकर वसन्तोत्सव की लोकधर्मी परम्परा रही है। अतः इस दृष्टि से रास और फागु की शिल्प मूलक विशेषताएँ लगभग समान ही दिखाई देती हैं।⁶⁵ डॉ. के. एम. मुंशी भी यह मानते हैं कि वसन्त-वैभव से उल्लसित फाल्गुन में गेय रास-रचनाएँ ही 'फागु' नाम से प्रख्यात हुई हैं।⁶⁶ नृत्य अभिनय से संयुक्त फागु की एक परम्परा अभिनय की न्यूनता के कारण पूर्णतः गेय काव्य ही बनकर रह गयी। परन्तु रासक के मसृण स्वरूप को लेकर विकसित होने वाली परम्परा में नृत्याभिनय सर्वदा गृहीत रहा और अपने वृहद् आयाम में यह फागु रचनाओं को भी संग्रथित करती रहा।

रासक एवं फागु परम्पराएँ अपनी विकास यात्रा में स्वरूपगत साम्य के साथ-साथ विषय-वस्तु की समानता को लेकर भी अग्रसर हुई हैं। 'वसन्तविलासफागु' की गोपी विरह-वर्णन के लिए विशेष द्रष्टव्य है। केशवकृत 'श्रीकृष्ण-लीलाकाव्य' में फागु खेलने का वर्णन इस प्रकार हुआ है-

निशिवशि कीधे नारीयेरे, मुरारि सुन्दर श्याम।

एणी परचें फागण खेलीरे, हे मानो पूरी हाम।।⁶⁷

इसी प्रकार डॉ. हरिवल्लभ भयाणी द्वारा सम्पादित 'हरिविलास' फागु में बालकृष्णर की दानलीला का उल्लेख हुआ है। रासस्थली वृन्दावन का वर्णन भी कतिपय फागु ग्रन्थों में उपलब्ध है-

फागुणि पवन हिलाहलई फागु चवर वर नारी है।

सन्देस[उ न परण्यउ वृन्दावन हम झारि हे।।⁶⁸

रास परम्परा के समान ही इन फागु रचनाओं के नृत्यमय प्रस्तुतीकरण में झाँझ, पखावज आदि वाद्यों के प्रचलन का उल्लेख मिलता है। प्रेमानन्दकृत रास में ताली बजाकर फागु गायन का वर्णन हुआ है, जिसमें झाँझ और पखावजों के साथ नवेलियाँ नये-नये रागों को गार्ती थीं।⁶⁹

संदर्भ सूची :

1. हर्षचरितम्, शंकरकवि विरचित संकेतव्याख्योपेतम्, चतुर्थ उल्लास पृ. 217-218, वाणभट्ट
2. भाष 10/33/9-10
3. भाष 10/33/10 वैष्णवतोषिणीटीका, जीवगोस्वामीकृत।
4. भाष 10/33/10, सारार्थदर्शिनीटीका, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत।
5. भाष 10/33/11 भावभावविभाविकाटीका, श्रीरामनारायणकृत।
6. रक्तकण्ठयः नानारागैरनुरिजतकण्ठयः- भाष 10/33/19 सारार्थदर्शिनीटीका, श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिकृत
7. भाष 10/33/9 बृहत्तोषिणीटीका, श्रीमत्सनातनगोस्वामीकृत
8. वाचस्पत्यम् ;बृहत् संस्कृताभिधानम् चतुर्भाग पृ. 2998
9. 'छालिक्यगेयं बहुसन्निधनं यदेव गान्धर्वमुदाहरन्ति- हरिवंशपुराण विष्णुपर्व 89/67
10. नाट्यशास्त्रा 28/8 तथा 32/27, बम्बई संस्करण
11. हरिवंशपुराण विष्णुपर्व 89/68-71
12. हरिवंशपुराण 89/83-87
13. वही 89/76-77
14. कालिदास ग्रन्थावली पृ. 262 (द्वितीय खण्ड), सम्पादक पं. सीताराम चतुर्वेदी
15. कालिदास ग्रन्थावली, पृ. 266
16. कालिदास के समस्त ग्रन्थ पृ. 10 सम्पादक साने गोडबोले
17. क्लासिकल इण्डियन डांस इन लिटरेचर एण्ड द आर्ट्स पृ. 141-142, डॉ. कपिला वात्स्यायन
18. मालविकाग्निमित्रम् कालिदासग्रन्थावली, द्वितीय खण्ड पृ. 281
19. वही 2/8 कालिदासग्रन्थावली, द्वितीय खण्ड पृ. 285
20. नाट्यशास्त्रा 8/14-15, बम्बई संस्करण

21. भारतीय नाट्य-परम्परा और अभिनयदर्पण पृ. 140, वाचस्पति गैरोला
22. कथासरित्सागर-111 ;111द्ध-20
23. 'लास्यच्छलिकशम्यादि प्रेक्षार्थमितरत्पुनः' -काव्यादर्श 1/39, दण्डिन्
24. उभयात्मकं छलिकम्-श्रृंगारप्रकाश, मैसूर संस्करण पृ. 381-82, भोजकृत
25. 'रति क्रोधेत्साहप्रधानं छलिकं स्मृतम्'- भोजाज श्रृंगारप्रकाश पृ. 556, डॉ. वी. राघवन से उद्धृत
26. भोजान श्रृंगारप्रकाश पृ. 557, डॉ. वी. राघवन
27. भाषा 10/33/3-4 विशु(रसदीपिकाटीका
28. बृहत्कल्पभाष्य 1-2564
29. (क) शब्दस्तोममहानिधि पृ. 171, (ख) संस्कृतशब्दार्थकौस्तुभ, चतुर्थ संस्करण पृ. 436
30. आदिकालीन हिन्दी साहित्य- शोध पृ. 211, डॉ. हरीश
31. सुपासनाहचरिय 23/55, लक्ष्मणगणि
32. प्राकृत सुरसुन्दरीचरिय 3/108, धनेश्वरसूरि
33. समराइच्चकहा पृ. 53 तथा 638, हरिभद्र सूरि, सम्पादक हर्मन जेकोबी
34. 'घरि घरि चच्चरि कोऊहलाई' - भविसयत्तकहा पृ. 8-9, धनपाल
35. कुट्टनीमतम् ;शम्मलीमतम्द्ध कात्यम श्लोक 886, 904, दामोदर गुप्त
36. (क) शब्दार्थचिन्तामणि, चतुर्थ भाग भाग पृ. 2902,
(ख) शब्दस्तोममहानिधि पृ. 171
(ग) संस्कृतशब्दार्थकौस्तुभ, चतुर्थ संस्करण पृ. 436
(घ) पाइअपद्महण्णवो, भाग 2, पृ. 397
37. संगीतरत्नाकर, कलानिध्याख्यटीका, जिल्द 2 पृ. 302/303
38. संगीतरत्नाकर 4/289-91 कलानिध्याख्यटीका
39. 'सा वसन्तोत्सवे गेया चच्ची प्राकृतै पदैः'- संगीतरत्नाकर 4/290 शांतीदेव
40. रत्नावली नाटिका प्रथमो, हर्षदेव
41. कर्पूरम×जरी 4/10-18, राजशेखर
42. भोजाज श्रृंगारप्रकाश पृ. 566, डॉ. वी. राघवन
43. संगीतरत्नाकर 4/292, कलानिध्याख्यटीका
44. ठुमरी की उत्पत्ति-विकास और शैलियाँ, अप्रकाशितद्ध पृ. 136, डॉ. शत्रुघ्न शुक्ल
45. भरतकोश पृ. 203
46. संस्कृतशब्दार्थकौस्तुभ, चतुर्थ संस्करण पं. 436
47. 'लघ्वादितालो लोकेसौ रासः'- संगीतरत्नाकर 5/261, शांतीदेव
48. भरतकोश पृ. 203
49. 'रसत्रायं मण्डलान्त विध्नमिश्रलस्तथाततश्चर्चरिकाह वये- भरतकोश पृ. 203
50. यद्रासक क्रमेणैव नर्तक्यो विनिवेशिता, वर्णतालान्चिते वाद्येवाघमाने[थवादके कुर्वन्ति नर्तनं सैषा चर्चरीति निगद्यते भरतकोश पृ. 203
51. संगीतनत्नाकर 4/291 शांतीदेव
52. (क) 'विकल औद्यरतान चर्चरी ताल सौ'- हितचौरासी पद 81
(ख) 'सूरदास सब चाँचर खेले'- सूरसागर पद 2109

- (ग) 'चरचरी ताल में तिरप बाँधति बनी'— भक्तकवि व्यासजी पृ. 360
53. कृष्क जीवन सम्बन्धी ब्रजभाषा शब्दावली (द्वितीय खण्ड) पृ. 336, डॉ. अम्बाप्रसाद सुमन
54. संगीत (अप्रैल-मई 1960) पृ. 34, चुन्नीलाल शेष
55. (क) देशीनाममाला 6/82, हेमचन्द्र
(ख) प्राचीन फागु संग्रह पृ. 53-54
(ग) संस्कृत शब्दार्थकौस्तुभ, तृतीय संस्करण पृ. 816
56. गुजरात एण्ड इट्स लिटरेचर पृ. 137, के. एम. मुंशी
57. वसन्तविलास, भूमिका पृ. 33, कान्तिलाल वी. व्यास
58. प्राचीन फागु संग्रह पृ. 51
59. आपणा कवियों पृ. 233, के. काशीराम शास्त्री
60. प्राचीन फागु संग्रह पृ. 55-56
61. नागरी प्राचारिणी पत्रिका अंक 4, सं. 2011 पृ. 423
62. (क) शवणि पार्शनाथ फागु, प्रसन्नचन्द्रसूरि, कड़ी 6
(ख) प्रथम नेमिनाथ फागु : कड़ी 57 जयशेखरसूरि
63. किवि नाचइ मन रंगि केवि खेलइ तिहि फागे।
किवि वायंति वसंत नामि पर्यायि वर रागो।।- पुरुषोत्तम पांचपाण्डव फागु कड़ी 21
- 64^प (क) स्थूलिभद्रकोश प्रेमविलासफागु कड़ी, 44 जयवन्तसूरि
(ख) कीर्तिरत्नसूरिफागु कड़, 36 (ग) वासुपूज्य मनोरम फागु कड़ी 2
- 65^प आदिकालीन हिन्दी साहित्य शोध पृ. 40, डॉ. हरीश
66. गुजरात एण्ड इट्स लिटरेचर पृ. 137, के. एम. मुंशी
67. श्रीकृष्णलीलाकाव्य, सर्ग 15, कड़ी 22, केशवास
68. कान्हडबारभास कड़ी 9, प्राचीन फागु संग्रह
69. बाजे झाँझ पखावज ने साहेली रमे फाग। ताली देइ तारुणी गाय नवला रे राग।।
प्रेमानन्दकृत रास कड़ी 89-91, प्राचीन फागुसंग्रह

